

LEKCIJE O ODBRANI

PRILOZI ZA ANALIZU
KULTURNE DELATNOSTI NOP-a

IMPRESUM

Lekcije o odbrani

Prilozi za analizu kulturne delatnosti NOP-a

Izdavači:

KURS

Đorđa Lobačeva 7, Beograd, Srbija

i

Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

Kancelarija za jugoistočnu Evropu Rosa Luxemburg Stiftung

Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

Autori:

Mirjana Dragosavljević, Miloš Miletić i Mirjana Radovanović

Urednici:

Miloš Miletić i Mirjana Radovanović

Redaktura:

Vida Knežević, Milan Radanović, Krunoslav Stojaković

Lektura:

Staša Mijić

Dizajn i prelom:

Udruženje KURS

Štampa: Standard 2, Beograd, decembar 2016

Tiraž: 600

Ova publikacija je nastala uz podršku Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe iz sredstava nemačkog Saveznog ministarstva spoljnih poslova. Ova publikacija ili njeni delovi mogu se slobodno koristiti uz navođenje izvora.

Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost autora i ne odražava nužno stavove Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.

**LEKCIJE O
ODBRANI**
PRILOZI ZA ANALIZU
KULTURNE DELATNOSTI NOP-a

BEOGRAD, 2016

SADRŽAJ

7 UMEMSTO PREDGOVORA

11 MIRJANA DRAGOSAVLJEVIĆ

Od politizacije umetničkog polja do revolucionarne umetnosti

49 MILOŠ MILETIĆ I MIRJANA RADOVANOVIĆ

Lekcije o odbrani: Prilozi za analizu kulturne delatnosti NOP-a

Prilozi:

64 Oslobođenje Užica

66 Kulturna četa

76 Partizanski atelje

82 Buna na dahije 1941. godine

92 Borba

108 Narodnooslobodilački odbori

120 Kazalište narodnog oslobođenja

138 Tanjug

140 Obnova sokolskog doma u Jajcu

143 Briga o kulturnim četama

153 POPIS ILUSTRACIJA

★ UMESTO PREDGOVORA

PUBLIKACIJA „LEKCIJE O ODBRANI: PRILOZI ZA ANALIZU KULTURNE DELATNOSTI NOP-A“ REZULTAT JE ISTRAŽIVANJA RAĐENOG TOKOM 2016. GODINE. PREDMET TE NAŠE ANALIZE JESTE KULTURA U NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU, S POSEBNIM OSVRTOM NA DEŠAVANJA U VREME „UŽIČKE REPUBLIKE“ I OKO PRVOG I DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-A. TOKOM 2016. ISTRAŽIVANJE SMO USMERILI KA PRONALAZENJU PRIMARNIH IZVORA I ARHIVSKE GRAĐE, I S TIM CILJEM SMO POSETILI INSTITUCIJE U UŽICU, JAJCU I SARAJEVU. OVA PUBLIKACIJA SAMO JE DEO OPŠIRNIJEG RADA NA ISTU TEMU, A KAO POČETAK UZIMAMO REALIZACIJU MURALA „LEKCIJE O ODBRANI“ 2014. GODINE, U SKLOPU IZLOŽBE „POLITIZACIJA PRIJATELJSTVA“ U LJUBLJANI.

ŽELJA NAM JE DA AKTUELIZACIJOM OVAKVIH SADRŽAJA OTVORIMO DIJALOG O DRUGAČIJIM USLOVIMA KULTURNO-UMETNIČKE PROIZVODNJE. OSIM TOGA, NOVA ČITANJA PARTIZANSKE UMETNOSTI MOGU NAM POMOĆI DA NAPRAVIMO DISTANCU I JASNO SE ODREDIMO SPRAM REVIZIONISTIČKE POLITIKE KOJA, IZMEĐU OSTALOG, I KORISTI POLJE KULTURE ZA DEPOLITIZACIJU ANTIFAŠIZMA I RESTAURACIJU KAPITALIZMA.

★ OD POLITIZACIJE UMETNIČKOG POLJA DO REVOLUCIONARNE UMETNOSTI

PARTIZANSKA UMETNOST I BORBA PROTIV REVIZIONIZMA

Da bismo razumeli značaj partizanske umetnosti i kulturne politike u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), ne treba ih posmatrati kao izolovane fenomene, već je neophodno sagledati širi kontekst, događaje i okolnosti koji su im prethodili. Kao što konstatuje Marko Kostanić, odbrana Narodnooslobodilačke borbe i njenih tekovina od revizionističkih interpretacija, falsifikovanja i relativizovanja istorijskih činjenica nije moguća u istorijskoj izolaciji.¹ Naime, fokusiranost na razdoblje NOB-a revizionistima već unapred omogućuje pobjedu, kad su u pitanju i nacionalistička i liberalna desnica. Iako je glavni motiv revizionista falsifikovanje i relativizovanje događaja iz Drugog svjetskog rata, ono što im omogućuje uspeh nije uverljivost tih neistina, već ono što se smatra konsenzusom. Tačnije, ukoliko se ne dovedu u pitanje kapitalistički društveni odnosi, može se dogoditi da antifašizam bude sveden na supkulturni fenomen ili apstraktnu vrednost, bez dovoljno potencijala za izgradnju politički delotvorne platforme. Pritom, Kostanić sugerise da to nikako ne znači

1 Marko Kostanić, „Politička cijena 'izbjegavanja ideologije'“, *Le Monde Diplomatique*, poslednja promena 25.11.2016, <http://lemondediplomatique.hr/politicka-cijena-izbjegavanja-ideologije/>

zapostavljanje obračunavanja s revizionističkim neistinama, budući da je to ključno mesto u borbi protiv revizionizma, već je potrebno naglašavati da to nije dovoljno. Ono što je neophodno jeste sagledavanje faktora koji su doveli do otpora i borbe protiv kapitalističke eksploatacije, a koji su klasnog karaktera. Tačnije, brisanje socijalne i klasne borbe koje su prethodile Drugom svetskom ratu i NOB-u, čiji su protagonisti radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije, te posmatranje partizana i komunista kao izolovanih fenomena u ratu olakšava njihovu diskreditaciju, u jednakoj meri kao što je sam pojam „antifašizam“ krajnje depolitizovan ukoliko ne podrazumeva i antikapitalizam i antiimperijalizam.

Partizanska umetnost nastaje u specifičnim okolnostima rata, i neminovno je oblikovana ovim snažnim iskustvom. Međutim, jednako je i produkt višedecenijskih društvenih i umetničkih procesa. Rat kao vanredno stanje, u kojem izlazak iz postojećih okvira svakodnevnog života postaje redovnost, poslužio je kao tačka u kojoj su se susreli procesi koji su obeležili leve umetničke tendencije međuratnog perioda s konkretnim potrebama i događajima na terenu u Narodnoslobodilačkoj borbi. Ovde je bitno imati na umu tezu istoričara Klaudija Pavonea (Claudio Pavone) o trostrukom ratu koji su vodili partizani u Drugom svetskom ratu u Italiji, a koja se može primeniti na rat u Jugoslaviji, prema kojoj su partizani vodili patriotski rat protiv okupatora, građanski rat protiv domaćih izdajnika i klasni rat protiv dotadašnjeg kapitalističkog društvenog uređenja.² U tim okolnostima tzv. partizanska politika preloma

2 „Narativ o tri rata uveo je [...] italijanski historičar Claudio Pavone. Na primjeru italijanskog pokreta otpora iscrpno i ubjedljivo argumentira u korist takvog narativa, a za Jugoslaviju je [...] poželjan sličan pristup.“ Vidi za detaljniju argumen-

donosi radikalni novum, započinjući nešto što se razlikuje od dotadašnjih politika, predstavljajući prema Galu Kirnu „susret za vrijeme nove političke subjektivnosti, u specifičnoj povijesnoj konjunkturi“.³

DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA (JUGOSLAVIJE)

Krajem 19. i početkom 20. veka, u Hrvatskoj i Slavoniji, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini 85% stanovništva živelo je od poljoprivrede, dok je samo 10% stanovništva privređivalo u industriji, zanatstvu i trgovini. U Prvom svetskom ratu na ovim prostorima je izgubljeno oko 1,9 miliona ljudi, usled pogibije, niske stope rađanja i migracija, što je bio veliki udarac za društvo i privredu. Od 1918. ponovo dolazi do velikog prirasta stanovništva, tako da je do kraja 1930-ih broj stanovnika skočio sa 12 na 15,6 miliona. Zbog izrazitog siromaštva je životni vek bio kratak, a zabeleženo je da je mnogo ljudi umiralo u proleće, jer je tada vladala najveća nestašica hrane, budući da su domaćinstva ostajala bez namirnica koje su prethodne godine uzgajala. Pored gladi, u nedostatku adekvatne zdravstvene politike većini ljudi nisu bili dostupni nega i tretman bolesti.⁴

taciju Krunoslav Stojaković, „Revolucionarno nasilje u narodnooslobodilačkom ratu“, u: Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015), 21.

3 Gal Kirn, „Jugoslavija, Od partizanske politike do postfordističke tendencije“, u *Up&Underground*, ured. Nikola Devčić (Zagreb: Bijeli val, 2010), 210.

4 Marie-Janine Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), 122-131.

Dvadesetih godina događa se ubrzana industrijalizacija, ali ipak u nedovoljnoj meri. Godine 1931, na primer, samo 11% stanovništva bilo je zaposleno u industriji ili zanatstvu, a 76% je i dalje živelo od poljoprivrede. U to vreme se stvara i posebna klasa radnika, tzv. industrijalizovani seljaci ili radnici-seljaci, ljudi zaposleni u industriji ali koji su nastavljali da se bave i poljoprivredom, tako da je tokom međuratnog perioda industrijsko radništvo ostalo vezano za poljoprivredu, a tek od pedesetih dolazi do izvesne diferencijacije između seljaka i radnika. Životni uslovi su se naizgled postepeno poboljšavali tokom 1920-ih i 1930-ih godina, mada za najniže slojeve stanovništva nije bilo sistemskih rešenja (za stanovanje na primer), jer je urbanizacija bila povezana sa industrijom i elitama koje su njome upravljale. Nastaju novi vidovi rada za nadnicu i izvan industrije (poljoprivreda i šumarstvo, kućna radinost, zanati i domaćinstva), tako da je 1938. godine u nadničarima radilo oko 730.000 ljudi, od kojih je samo 240.000 bilo zaposleno u industriji, a 54.000 u rudarstvu. Ipak još nije postojala makar donekle jedinstvena proleterska klasa, koju bi vezivali isti interesi i način života. To je vreme kad tek počinje da se formira radnička klasa, slična onoj u industrijalizovanim zemljama, sa svojim organizacijama, oblicima otpora i protesta i svojom kulturom.⁵

Napredak industrije takođe je bio neravnomeran, u periodu između 1919. i 1938. podignute su 2.193 fabrike, od kojih 47% u Sloveniji, 37% u Hrvatskoj i Slavoniji, 24% u Srbiji i 14% u Makedoniji i na Kosovu. Najviše su se razvile grane koje su bile najmanje zahtevne, i u investicijama i po kvalifikacijama, što su u ovom slučaju bile tekstilna i prehrambena

5 Ibid.

industrija.⁶ Ekonomski razvoj nije uvek nužno podrazumevao i poboljšane uslove rada i života lokalnog stanovništva, kao što se može primetiti u slučaju rudarskih centara Bora i Trepče, koji su bili u vlasništvu stranog kapitala, što je bio jedan od glavnih faktora zašto nije više ulagano u lokalnu infrastrukturu i ekonomsko osnaživanje regiona, u vidu osnivanja zanatskih radionica ili stvaranja proizvođačke industrije.⁷ Pored toga, Kraljevina SHS (Jugoslavija) bila je najzaduženija zemlja u Evropi nakon Grčke, zbog zajmova koje je uzimala od Francuske, SAD i drugih zemalja, koji nisu korišćeni za industrijalizaciju i saobraćaj, već za naoružavanje vojske, stabilizaciju dinara, pokrića rashoda uprave, itd.⁸

Ratna razaranja i nejednak razvoj pratili su politički sukobi oko vlasti i borbi oko unutrašnjeg uređenja, što je štetilo privrednom razvoju zbog nedostatka odgovarajućih strategija, već su se donosile privremene i površne mere,⁹ a kao razlozi neuspeha u razvoju privrede često su kao izgovor navođeni novostvorena politička jugoslovenska zajednica i međuetnički odnosi. Činjenica jeste da je to bila višenacionalna država sastavljena od sedam različitih istorijskih entiteta, koji

6 Ibid, 130–131.

7 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije II* (Beograd: Nolit, 1988), 56–86.

8 „Tzv. Blerov zajam uzet od SAD 1922. godine u nominalnom iznosu od 100 miliona dolara (nepotpuno iskorišćen) zaključen je za finansijske potrebe Kraljevine, gradnju Jadranske železnice i pristaništa Bar, ali zajam nije utrošen u saobraćajne svrhe. Investicioni zajam 1921. služio je da se pokrije deficit države 1921, 1922. i 1923. godine. Godine 1924. uzet je zajam za nabavku ratnog materijala. Monopolski zajam iz 1928. zaključen je sa ciljem da se namire dugovi i investicije monopolske uprave; stabilizacioni zajam je dobijen 1931. godine. Nesposobna da otplaćuje strane zajmove, Kraljevina Jugoslavija je 1932. pribegla nekoj vrsti moratorijuma.“ Ibid., 56–86.

9 Ibid.

su prethodno imali različite valutne, poreske, infrastrukturne i pravne sisteme, i od samog početka sa ogromnim razlikama u nivou razvijenosti. Međutim, kao što primećuje Marie-Janine Čalić, nije državu ometao istorijski antagonizam između Srba i Hrvata, već politički sistem, koji je taj antagonizam konstantno održavao.¹⁰

Parlamentarna monarhija predstavljala je spoj demokratskih uvećenja građanske inteligencije u usponu i tradicionalizma konzervativnih elita. Većina političkih partija nakon 1918. godine bila je umerene građanske orijentacije. Pred prve izbore za Ustavotvornu skupštinu, 28. novembra 1920. godine, postojalo je preko četrdeset političkih stranaka, od kojih su najuticajnije bile: Demokratska stranka, Radikalna stranka, Jugoslovenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka. Jedine dve političke partije koje su osporavale sistem bile su: Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je odbacivala monarhiju, i Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), koja se zalagala za demokratsku radničku i seljačku državu po uzoru na Rusku Sovjetsku Federativnu Socijalističku Republiku (od 1922. Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika). Strukturne slabosti parlamentarizma kralj Aleksandar je koristio da autokratski odlučuje i koristi mehanizme koji su izlazili iz okvira redovnog demokratskog postupka. Kršena su građanska prava i slobode ustavom zagarantovani, a policijska sila korišćena je za opstruiranje opozicije. Komunisti su smatrani glavnim neprijateljima, protiv njih je preduzimana žestoka represija, i na svaki način im je onemogućavano delovanje.¹¹

10 Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 104–119.

11 Ibid.

KPJ je formirana pod imenom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) na Prvom osnivačkom kongresu, održanom od 20. do 23. aprila 1919. godine u Beogradu. U oktobru iste godine u Zagrebu je osnovan Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), kao omladinsko krilo stranke. Na drugom kongresu, održanom u Vukovaru, partija je preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije. Tada je brojala preko 65.000 članova, a na izborima za Ustavotvornu skupštinu osvojila je 59 mandata u Skupštini, čime je postala treća stranka u državi po broju izabраниh zastupnika. U strahu od komunističkog delovanja i „crvene opasnosti“, vlada je Obznanom 30. decembra 1921. godine zabranila legalno delovanje KPJ i bilo kakvu komunističku aktivnost. Pokreću se sudski postupci protiv komunista, odvijaju se hapšenja i slično. Nakon toga, članstvo KPJ spalo je na 6.000, a do 1924. na samo 1.000 članova. Postojali su pokušaji delovanja kroz legalne organizacije poput Nezavisne radničke partije, sindikata i omladine, ali je policija ugušila i ovaj način rada. Nakon Velike ekonomske krize 1929, bilo je jasno da nove krize i ratovi tek predstoje. Stoga komunisti nisu odustajali od rada, već su delovali ilegalno.

STANJE U KULTURI I PROSVETI

Za prosvetnu, kulturnu i naučnu politiku se u periodu od 1918. do 1929. izdvajalo vrlo malo sredstava, što je uticalo na opštu pismenost i prosvetećenost, naročito kod seljaštva. U proseku, svaki drugi stanovnik iznad dvanaest godina starosti bio je nepismen, mada se i to razlikovalo od regiona do regiona: u Sloveniji je bilo manje od 9% nepismenih,

u Hrvatskoj i Slavoniji 32,2%, u Srbiji 65,4%, u Bosni i Hercegovini i Makedoniji preko 80%.¹² Horizontalna društvena pokretljivost bila je veoma mala, što je uticalo na zatvorenost društva, naročito kad govorimo o seoskom stanovništvu.¹³ Žene nisu bile ravnopravne, ni zakonski, niti profesionalno; npr. nisu mogle da glasaju, a običajno, crkveno i građansko pravo nije im davalo nikakav pravni status, već ih je podređivalo autoritetu muškarca (otac, muž, brat ili sin). Godine 1931. svaka druga žena bila je nepismena. S postepenom industrijalizacijom počinje polako i tradicionalni model rodnih uloga da se menja, različito od regiona do regiona, ali do znatnijih promena neće doći sve do ustanka 1941. i nastojanja da se obezbedi što ravnopravniji položaj žena.¹⁴

Za slojeve stanovništva koji su mogli da priušte obrazovanje i koji su živeli u gradskim sredinama (što je bilo tek petina stanovništva) situacija je bila dosta drugačija. Pre Prvog svetskog rata razmena sa onim što se smatralo evropskim prostorom bila je veoma ograničena, dok se nakon rata situacija menja, i sve više se ostvaruju veze sa inostranstvom, a kulturni uticaj sa Zapada odvijao se i preko tada savremenih medija, novina, radija, bioskopa. Gradska kultura i slobodno vreme sve više su se razvijali i oblikovali po uzoru na anglosaksonske zemlje.¹⁵ Na polju umetnosti u međuratnom periodu dolazi do velikih promena. U prvoj

12 Ibid., 113.

13 „Po popisu iz 1931, 76,4% stanovništva nastavljalo je da živi u istoj opštini u kojoj je rođeno, što je sužavalo kulturne vidike, onemogućavalo međusobno upoznavanje, kulturne integracije i zatvaralo selo za uticaje sa strane. (Dimić, 1996: 1: 56–57)“, Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004), 283.

14 Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, 122–123.

15 Ibid., 135–138.

deceniji 20. veka još dominiraju velike istorijske teme, međutim postepeno dolazi modernost, pod uticajem tendencija aktuelnih u to vreme u evropskom slikarstvu. U skladu s tada aktuelnom idejom jugoslovenstva i u želji za „deprovincijalizacijom kulture“¹⁶ i pozicioniranjem na evropskoj sceni, počinje da se formira ideja o zajedničkoj jugoslovenskoj kulturnoj sceni, što je, između ostalog, dovelo do organizovanja ukupno šest *Jugoslovenskih izložbi* u Beogradu (1904, 1912, 1922), Sofiji (1906), Zagrebu (1908) i Novom Sadu (1927).¹⁷

AVANGARDNI POKRETI U KRALJEVINI SHS (JUGOSLAVIJI)

Početakom 1920-ih godina pojavljuju se avangardni pokreti proistekli iz potrebe umetnika da se suprotstave dominaciji građanskih institucija, tradicionalnih umetničkih kanona i protiv građanskog društva i njegovih kriterijuma, koji su se nekritički odnosili prema uzorima bečkih, minhenskih ili pariskih umetničkih škola.¹⁸ Pod snažnim utiskom posledica Prvog svetskog rata, smatrali su da treba prekinuti sve veze s prošlašću i stvoriti umetnost koja će otvoriti prostor za izgradnju novog društva baziranog na internacionalizmu. Ono što ih još

16 Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*. 106.

17 Više u Milanka Todić, *Nemoguće – L’Impossible* (Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 2002).

18 Ibid.

karakteriše jesu interdisciplinarni, aktivistički i revolucionarni jezik, a glavni medij svakako su bili časopisi.¹⁹

Jugoslovenska verzija dadaizma nazivala se i „yugo-dada“, a ključna ličnost pokreta bio je Dragan Aleksić, koji je studirao u Pragu, gde je berlinski dada pokret imao znatan uticaj. Dragan Aleksić je svoje nastupe zasnivao na demistifikaciji i kritici tradicionalnih vrednosti, na ironiji, paradoksu, veličanju nagona i nihilističkim postupcima. Grupe dadaista delovale su još i u Zagrebu, Novom Sadu i Subotici.

Još jedan značajan avangardni pokret na ovim prostorima bio je zenitizam, nastao u Zagrebu u februaru 1921. godine s pojavom časopisa *Zenit* i *Manifest zenitizma*. Koncept je razvijen po uzoru na ideje ekspresionizma i dadaizma, ali presudan uticaj na pokret imali su ruski futurizam i konstruktivizam. Ljubomir Micić, idejni vođa pokreta, objavljivao je radove Vladimira Majakovskog, Aleksandra Rodčenka, Sergeja Ejzenštejna, Ilje Erenbura i Ela Lisickog, a posebno je cenio Vladimira Tatljina. Pored časopisa *Zenit*, postojala je *Biblioteka Zenit* i organizovane su međunarodne izložbe za lokalnu publiku.

Nadrealizam među avangardnim pokretima zauzima posebno mesto, budući da je u skladu s nadrealističkom idejom o slobodnoj i revolucionarnoj umetnosti, podsticao razvoj socijalnih tendencija, stvorivši nove i drugačije forme, koristeći kao glavni medij nadrealističke publikacije. Referišući na odlomak iz treće knjige „Kapitala“, koji se bavi temom slobode,²⁰ Marko Ristić, kao jedan od vodećih jugoslovenskih nadrealista,

19 „Svetokret“, „Zenit“, „Dada Tank“, „Dada Jazz“, „Dada-Jok“, „Ut“, „Putevi“, „Svedočanstva“, „Hipnos“, „Rdeći pilot“, „Novi oder“, „Tank“, „Večnost“, „50 u Evropi“, almanah „Nemoguće/L'Impossible“, časopis „Nadrealizam danas i ovde“ i dr.

20 „Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono dakle leži sa one

piše: „Sloboda je uvek stvaralačka i samo je ona stvaralačka, kao što je samo slobodno stvaranje stvarno i revolucionarno. Sloboda nije bogomdana blagodet, ni màna koja pada s neba, ni dar ovlašćenih, ni milostinja koja se iz ruku bogatih prima sa zahvalnošću. Sloboda je predmet osvajanja, cilj borbe, meta želje, vidik stremljenja, možda nedostižan.“²¹ Borba za slobodu se kod beogradskih nadrealista nije zadržala samo na planu stvaranja i umetničkog delovanja, već su se oni i direktno angažovali u političkom radu i borbi u ratu. Neki protagonisti ovog pokreta bili su članovi KPJ, učestvovali u Španskom građanskom ratu, narodnoj revoluciji i NOB-u kao borci. Među njima je svakako najistaknutiji primer Konstantin Koča Popović, koji pre odlaska u Španiju, shvatajući ozbiljnost predratne situacije, prestaje da se bavi književnošću i svoje aktivnosti u potpunosti preusmerava u borbe na terenu. Tome je doprinela i činjenica da je imao vojno obrazovanje, tako da već 1941. postaje komandant Prve proleterske brigade. Pored Koče Popovića, važne uloge u NOB-u imaće i Jovan Popović i Đorđe Jovanović, takođe nadrealisti.

strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kaogod što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svima društvenim oblicima i pod svima mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe; ali se u isto vreme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno uredi ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana jeste osnovni uslov. (Karl Marx, Kapital, knjiga III, glava 48/III, „Kultura“, 1948, str.710)“ u: Marko Ristić, *Za svest*, (Beograd: Nolit, 1977), 117.

21 Ristić, *Za svest*, 117.

KRITIKA I SAMOKRITIKA UMETNOSTI

U pojašnjavanju uloge avangarde za samokritiku umetnosti u građanskom društvu, Peter Birger u svojoj knjizi „Teorija avangarde“²² koristi „Uvod“ u „Kritiku političke ekonomije“, u kojem Marks uvodi pojam samokritike današnjice. Birger odatle izvodi dva tipa kritike: kritika imanentna sistemu (funkcioniše unutar jedne društvene institucije) i samokritika (usmerena na instituciju umetnosti u celini). Ovu podelu on primenjuje na umetnost ukazujući na značaj samokritike za razumevanje proteklih epoha umetnosti ističući da s pokretima istorijske avangarde društveni podsistem umetnosti stupa u stadijum samokritike, ali ne kritike prethodnih umetničkih usmerenja, nego kritiku institucije umetnosti stvorene u građanskom društvu. Pod pojmom institucija umetnosti on podrazumeva „umetnički proizvodni i distributivni aparat, kao i vladajuće predstave o umetnosti koje u jednoj epohi suštinski određuju recepciju dela. Avangarda se okreće i protiv jednog i protiv drugog: protiv aparata distribucije, kojem je umetničko delo podređeno, i protiv statusa umetnosti u građanskom društvu, statusa opisanog pojmom autonomije“.²³

Kao što Aldo Milohnić ukazuje, autonomna umetnost je kategorija buržoaskog društva s kraja 18. i početka 19. veka.²⁴ Naime, pre prosvetiteljstva umetnost je služila vladarima, aristokratiji i crkvi kao

22 Više u Peter Birger, *Teorija avangarde* (Beograd: Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 1998).

23 Ibid.

24 Aldo Milohnić „Koreografije otpora“ u *Društvena koreografija*, ured. Bojana Cvejić, Ana Vujanović (Beograd: Tkh, časopis za teoriju izdavačačkih umetnosti, 2013), 15.

sredstvo samoreprezentativnosti i potvrđivanja statusa i odnosa moći u društvu. Kako buržoazija jača i stvara se polako tržište, profesije koje su imale poseban status bivaju prepuštene tržištu i postaju najamna radna snaga. Milohnić ističe da je upravo ova komodifikacija umetnicima omogućila samostalno odlučivanje o stvaralaštvu, što krajem 19. i početkom 20. veka dovodi do larpurlartizma, čime umetnost dobija autonomiju u ideološkom smislu. Ali taj emancipatorski trenutak je trajao kratko, upravo zbog toga što umetnost postaje roba kao i svaka druga, što povlači uslovljenost i borbu za opstanak na tržištu. Kao što Milohnić dalje konstatuje, umetničke avangarde 20. veka upravo zbog toga odbacuju ideju autonomne umetnosti i teže brisanju granica između umetnosti i drugih oblasti života.

Ruska avangardna umetnost tu svakako zauzima posebno mesto, naročito s obzirom na ulogu koju je imala u Rusiji nakon Oktobarske revolucije. Varvara Stepanova navodi 1921, pišući o nekontinuiranoj umetničkoj kulturi u konstruktivizmu: „Konstruktivizam je proanalizirao ‘suštinu umetničke delatnosti’ i u njoj otkrio nove momente o kojima se govorilo unapred; dalja analiza realne konkretizacije tih momenata u umetnosti pokazala je da umetnost, zbacivši sa sebe okove religije i filozofije, nije mogla da se udalji od estetike, koja ju je dovela do teze o samodovoljnoj vrednosti slike.“²⁵ Tako u tekstu prvog nacrtu Programa Radne grupe konstruktivista u INHUK-u, na samom početku stoji: „Radna grupa konstruktivista postavlja sebi zadatak da izrazi komunističku ideju u materijalnim strukturama. Želeći da se tog

25 Slobodan Mijušković, ured., *Dokumenti za razumevanje ruske avangarde* (Beograd: GeoPoetika, 2003), 220.

zadatka prihvatiti naučno, čak i ako je to samo hipoteza, grupa insistira na neophodnosti sinteze ideologije i forme kako bi laboratorijski eksperimenti mogli da se ostvare na praktičnom planu.“²⁶ Ovo preispitivanje ideologije i forme zauzima značajno mesto i u avangardnim pokretima koji su se razvijali u Kraljevini SHS (Jugoslaviji), i to svakako pod velikim uticajem ruske avangarde, koja je predstavljala jedan od ključnih faktora razvoja međuratnih umetničkih praksi i kritike umetnosti u Jugoslaviji.

KORENI RADNIČKE KULTURE

Borba protiv kapitalističke eksploatacije i društvenog i državnog sistema u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) dovela je do kritičkog delovanja umetnika u društvu, jasnog političkog opredeljivanja i negacije likovnog esteticizma. To je prouzrokovalo pojavu društveno angažovane umetnosti, koja je politikom Komunističke partije podsticana među kulturnim radnicima, delovanjem grupe intelektualaca marksista i izlaženjem brojnih levičarskih časopisa u kojima se polemisalo na temu umetnosti i revolucije. Paralelno s procesima i promenama u kulturnoj politici u tzv. visokoj umetnosti, koji su, iako značajni, ipak bili dostupni malom broju ljudi, na samom početku 20. veka osnivaju se radnička društva. Ona su kao jedan od zadataka imala borbu za prosvetćenost radničke klase, pa se tako osnivaju radnička pevačka društva, tamburaški i duvački orkestri, a kasnije i tzv. diletantske pozorišne

26 Ibid., 226.

družine.²⁷ Kako navodi Đorđe Radišić, početkom 20. veka dolazi do naglog širenja radničkih kulturno-prosvetnih i umetničkih društava. Na primer, 1901. godine osniva se Beogradsko radničko društvo, čiji je sekretar jedno vreme bio Dimitrije Tucović, a koje je imalo pevački hor i pozorišnu sekciju koju je vodio Jovan Skerlić. Ta sekcija se zvala Radničko pozorište i na repertoaru je imala predstave sa socijalističkom sadržinom, o borbi radničke klase, uglavnom prevedene s nemačkog jezika. U „Radničkim novinama“ se pisalo o osnivanju „Crvene biblioteke“, čitaonice u Užicu, sa obrazloženjem da će to pomoći radničkoj klasi, jer je „lišena sviju plodova kulture koju stvara u znoju svoga lica“.²⁸ Ime Koste Abraševića, koje je predstavljalo sinonim za radničku kulturu i njenu dostupnost i značaj u menjanju sveta i odnosa u njemu, vrlo često je korišćeno za imenovanje radničkih umetničkih grupa, a taj običaj se nastavio i nakon Prvog svetskog rata u mnogim mestima Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, kad oživljava radnički pokret, a sa njim i amaterska kulturna delatnost. „Radničke novine“ u to vreme pišu kako je dužnost pokreta da približi umetnost radničkim masama. Na repertoaru radničko-umetničkih društava uglavnom su bile recitacije pesnika domaćih i inostranih, horske pesme i kraći dramski tekstovi, koji su negovali proletersku kulturu i doprinosili borbi radničke klase za svoja prava. Proglašenje Obznane i kriminalizaciju rada KPJ obeležio je i jedan događaj u Vukovaru, kada su žandarmerija i policija opkolile Radnički dom, u kojem je kulturno-umetnička grupa pri Mesnom komitetu KPJ u Vukovaru priredila

27 Đorđe Radišić, *Partizansko pozorište* (Beograd: Narodna armija, 1984), 11.

28 *Ibid.*, 11.

bila manifestaciju za doček 1921. godine, i u okviru nje dramu Maksima Gorkog „Neprijatelji“. Tom prilikom je ubijen reditelj drame Stjepan Supanc, sekretar Mesnog komiteta.²⁹

Bez obzira na okolnosti u kojima je KPJ bila prinuđena da deluje ilegalno, kulturne aktivnosti su se i dalje odvijale, u meri u kojoj je to bilo moguće. Na primer, radnička kulturno-umetnička društva u sklopu Nezavisnih sindikata bila su mesta kulturnog i političkog delovanja, doduše sve dok i oni nisu zabranjeni.³⁰ Đorđe Radišić navodi kako je veliki broj kulturnih radnika i umetnika radio s radnicima, doprinoseći razvijanju horskog i dramskog repertoara, tražeći nov scenski izraz kakvog nije bilo u profesionalnim građanskim pozorištima. U Ljubljani tada deluje „Delavski oder“ (Radnička pozornica), koji izvodi „prvu slovenačku kolektivnu dramu“, u saradnji s govornim horom „Svobode“. ³¹ U Zagrebu 1930-ih deluje „Pučki teatar“, u Beogradu se osnivaju Akademsko pozorište i veliki govorni hor Beogradskog univerziteta, dok u Sarajevu deluje Sintetičko pozorište, čiji saradnici, u saradnji s

29 Ibid., 12.

30 Ibid.

31 „Tako, na primer, 'Delavski oder' (Radnička pozornica) u Ljubljani, zajedno sa govornim horom 'Svobode', izveo je u Ljubljani prvu slovenačku kolektivnu dramu – Cankarovu novelu 'Sluga Jernej i njegovo pravo', koju je za scenu priredio i režirao Ferdo Delak. Bila je to takva predstava da ju je čak i građanski list *Slovenski narod* označio kao jedan od 'najznačajnijih dana slovenačke pozorišne umetnosti'. Delakova dramatisacija Cankarovog 'Sluge Jerneja' ima samo četiri nosioca radnje: slugu Jerneja, studenta Gostačeva, Vlast (gde je jedan glumac tumačio pet likova: mladog gospodara Sitara, sudiju, carskog činovnika, opštinskog načelnika i sveštenika) i govorni hor od 19 članova. Niz stepenišno poredanih postolja, dia-pozitivni, posebni svetlosni efekti, muzika koja na kraju izvodi 'Marseljezu', a posebno govorni hor, učinili su ovu predstavu takvom da je ona predstavljala istinski vrhunac savremene pozorišne umetnosti. Ta se dramatisacija naglo širila po svim krajevima Jugoslavije, ona je svoj život nastavila i u toku narodnooslobodilačke borbe.“ Ibid., 12–13.

KPJ, osnivaju i društvo ljubitelja umetnosti „Kolegijum artistikum“, koje je organizovalo različite kulturno-umetničke aktivnosti.³² Svima je zajednički angažman komunista intelektualaca i umetnika i traganje za novom kulturom u kojoj radnička klasa ima prioritarno mesto, čime je KPJ gradila politiku koja nastavlja da deluje i u ratu, pod novim okolnostima i u skladu s novim potrebama.

SOCIJALNA UMETNOST

Ugled i uticaj Komunističke partije Jugoslavije među umetnicima osetno raste od 1930. godine; tada se pokreću novi časopisi i listovi (*Stožer*, *Danas*, *Naša stvarnost*, *Život i rad*, *Umetnost i kritika*, *NIN*, *Radničke novine*, *Mlada kultura*) i generalno otpočinje period aktivnog društvenog angažovanja umetnika. Svetska ekonomska kriza, širenje fašizma, centralističko-unitaristički sistem vladavine Kraljevine Jugoslavije i teška socijalna situacija delovali su podsticajno da sve veći broj umetnika prihvati leve ideje i opredeli se za socijalnu umetnost. Tako dolazi do formiranja umetničkih grupa Zemlja (1929–1935), Život (1934–1941), Gruda (1935), Salon nezavisnih (1936). Na razvoj socijalne umetnosti znatno je uticala Međunarodna konferencija proleterskih i revolucionarnih pisaca u Harkovu 1930. godine, kada je socijalistički realizam proglašen zvaničnom osnovom izgradnje proleterske kulture i umetnosti, što je prihvatila i KPJ. Međutim, umetnici leve orijentacije imali su različite reakcije i stavove o idejama harkovskog kongresa, što je

32 Ibid.

rezultiralo dugogodišnjom polemikom poznatom kao „Sukob na književnoj levljici“, koji je prema Stanku Lasiću imao četiri etape: 1. „socijalna literatura“ (1928–34), 2. „novi realizam“ (1935–41), 3. „socijalistički realizam“ (1935–41), 4. „nove orijentacije“, slom „književne levljice“ (1949–52).³³ U prvoj fazi, glavni protagonisti sukoba bili su nadrealisti i umetnici socijalnih tendencija. Nadrealisti su bili okupljeni oko časopisa *Nadrealizam danas i ovde* i almanaha *Nemoguće* – M. Ristić, A. Vučo, V. Živadinović–Bor, O. Davičo, M. Dedinac, Đ. Jovanović, D. Matić, K. Popović, Đ. Kostić i drugi; umetnici socijalnih tendencija oko časopisa *Stožer*, *Kritika*, *Nova literatura*, *Literatura*, *Kultura*, među koje spadaju S. Galogaža, J. Popović, P. Bihalji–Merin, O. Keršovani, R. Zogović, M. Đilas, B. Herman, Đ. Tiljak, i drugi; a donekle autonomna grupa pisaca socijaldemokratske orijentacije bila je okupljena oko časopisa *Socijalna misao*, i povremeno je učestvovala u polemikama, naročito B. Adžija, S. Marković Štedimlija, M. Magdić, M. Kus–Nikolajev.³⁴ Miroslav Krleža je takođe bio jedan od aktera ove polemike, a njegov predgovor za zbirku crteža Krste Hegedušića „Podravski motivi“ smatra se jednim od bitnijih momenata sukoba.

Jedan od prvih i značajnijih kolektiva socijalne umetnosti na području Kraljevine Jugoslavije, svakako je grupa Zemlja,³⁵ osnovana 1929. godine u Zagrebu, u društveno-političkom kontekstu obeleženom parlamentarnom krizom, Šestojanuarskom diktaturom i sve težim životom seljaka i radnika. Neki od ključnih ciljeva grupe Zemlja bili su borba

33 Više u Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici* (Zagreb: Liber, 1970).

34 Više u Velimir Visković, *Sukob na ljevici* (Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2001).

35 Osnivači grupe su: Drago Ibler, Antun Augustinčić, Krsto Hegedušić, Kamilo Ružička, Frano Kršinić, Oton Postružnik i Omer Mujadžić.

protiv larpurlartizma, saradnja sa ideološki sličnim grupama i popularizacija umetnosti kroz izložbe, predavanja i štampu. Koristeći se najčešće medijem grafike i crteža, članovi grupe Zemlja predstavljali su svakodnevni život i društvenu stvarnost, zbog čega im je popularnost u narodu sve više rasla, o čemu svedoče sve brojnije posete njihovim izložbama. Istovremeno, bio je to i jedan od razloga policijske zabrane delovanja grupe 1935. godine, nakon izložbe koju su održali u Beogradu.³⁶

Događajem koji je obeležio pojavu socijalnih tendencija u Beogradu smatra se izložba Mirka Kujačića održana 1932. godine, na kojoj je on, pored slika, izložio i staru pocepanu uramljenu cokulu, navodno skinutu s noge jednog mladog nadničara, a u potpisu je stajalo: „Zimski motiv (Rezervisano za Muzej humanih društava)“. Ovaj rad je pratio Kujačićev „Manifest“^{*}, u kojem je pisao o društvenoj ulozi umetnosti i u kojem poziva „drugove, koji nisu omatorili za traženja, da kroz svoju mladu krv, bujnu težnju, čistu želju i buntovnu paletu pronesu život u rad za rad u budućnosti“. On ovde iznosi kritiku tadašnjeg stanja u umetnosti i navodi kako je s materijalističkog stanovišta, umetnost deo društvenih proizvoda, te da kao deo ekonomskog sklopa društva uslovljava materijalni položaj umetnika, što utiče i na njegov rad. Budući da povlašćena klasa naručuje radove, kao luksuzan proizvod, to neminovno utiče i na sadržaj dela, pa tako umetnici moraju da pristaju na razne kompromise kako bi obezbedili egzistenciju. Kujačić kritikuje svođenje uloge umetnika na „rekvizite buržoazije“ i zalaže se „za zdravog

★ I-1: Mirko Kujačić, „Moj manifest“, str. 34.

36 Jedno od novijih čitanja rada grupe Zemlja predstavlja izložba kustoskog kolektiva BLOK – Ivana Hanaček, Ana Kutleša, Vesna Vuković – „Problem umjetnosti kolektiva – slučaj Zemlja“, u kojem je jedan od fokusa mapiranje odnosa članova grupe sa KPJ. Vidi više na <http://www.blok.hr/hr/vijesti/problem-umjetnosti-kolektiva-slucaj-zemlja>.

znojavog čoveka; za nedoglednu kolektivnu disciplinu; za borbu protiv osveštanih ideala; protiv tradicije; protiv 'Večne lepote'; protiv individualističke misli; protiv čiste umetnosti".³⁷

Nakon Kujačićeve izložbe, koja je ostavila jak utisak na beogradsku scenu levo orijentisanih umetnika, 1934. godine osniva se grupa Život.³⁸ Nije postojao program grupe, najviše zbog toga što je grupa morala da radi ilegalno, međutim kao osnov delovanja služio je Kujačićev „Manifest“. Grupa Život je direktno saradivala s KPJ, što se, između ostalog, može videti i po temama radova, među kojima dominiraju prikazi svakodnevice radničke klase. Svoje radove članovi grupe Život izlagali su na prolećnim i jesenjim izložbama Udruženja likovnih umetnika (ULU) u Paviljonu „Cvijeta Zuzorić“ sve do 1936, kada je u okviru ULU-a došlo do podele na umetnike socijalnih tendencija i larpurlatiste. Naime, Paviljon je podigao cenu za izlaganje, na šta je reagovala grupa levo orijentisanih umetnika. Sukob nije rešen, već su se organizovale dve odvojene izložbe, jedna u Paviljonu, a druga na Tehničkom fakultetu. Ova druga izložba smatra se prvom izložbom nezavisnih umetnika, a naredne, 1937. godine nastaje Salon nezavisnih organizovanjem izložbe u Inženjerskom domu, na kojoj su učestvovali svi članovi grupe Život. Publika je pozivana preko sindikata, omladine i ženskog pokreta. Zbog pojačanog policijskog terora protiv komunista i levih intelektualaca, zabrane radova, kao u slučaju grafičke mape „Krvavo zlato“ Đorđa Andrejevića Kuna 1937. godine, te hapšenja nekih članova grupe Život,

37 Više u Mirko Kujačić, *Moj manifest*, Beograd 1932.

38 Prvi članovi bili su: Đorđe Andrejević Kun, Mirko Kujačić, Vladeta Piperski, Dragan Baja Beraković, Đurđe Teodorović, Josip Bepo Benković, Radojica Živanović Noe, Vinko Grdan, Nikola Martinoski, Lazar Ličenoski, Stevan Bodnarov, Prvoslav Pivo Karamatijević i dr.

poslednji sastanak održan je nakon 13. jesenje izložbe 1940. godine, a grupa je morala da prekine svoje kolektivno delovanje.

UMETNICI U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

S početkom Drugog svetskog rata, veliki broj umetnika se povlači iz javnog života, neki su završili u zarobljeništvu, a neki su pristupili partizanskim odredima. Borba za narodnu kulturu i narodno prosvetisanje bila je za KPJ sastavni deo revolucionarne borbe, a kulturna politika NOB-a razvijala se u skladu s potrebama fronta i pozadine, s glavnim zadatkom opismenjavanja i emancipacije što više ljudi, kako bi se gradili kapaciteti za dalje društveno i političko osvešćivanje, u skladu s parolama: „Nisu oružje samo puške i topovi, avioni i tenkovi, već znanje“, „Knjiga nam pomaže da osvojimo slobodu, sloboda će nam omogućiti da osvojimo knjigu“ i sl.

Kulturni i prosvetni život na teritorijama pod okupacijom bio je obeležen ideologijom nacional-socijalizma i fašizma, sa sadržajima u kojima su dominirale antikomunističke, antijevrejske, antimasonske i antijugoslovenske teme. U službi nemačke propagande korišćeni su štampa, bioskop, pozorište, radio, organizovane su razne izložbe i produkovane publikacije.³⁹ KPJ je od kulturnih radnika očekivala da se pridruže NOB-u, ili na neki drugi način učestvuju u otporu i borbi, smatrajući miran i pasivan život pod okupacijom neprihvatljivim. Četrnaestog avgusta 1941. objavljen je „Proglas društva srpskih pisaca

39 Petranović, *Istorija Jugoslavije II*, 357–379.

★ I-2: str. 35.

i umetnika antifašista“[★] kao reakcija na kvislinšku i antikomunističku propagandu. Đorđe Jovanović u čuvenom članku „Štuka-kultura“, objavljenom u ilegalnom beogradskom listu *Glas Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Srbije*, kritikuje umetnike koji su saradivali sa okupatorom: „Kada su po naredbi zločinca Hitlera štuke, njegove leteće horde, bombardovale otvoreni grad Beograd, najniži beogradski ološ iskoristio je metež da bi napljačkao napuštene državne i privatne imovine. Tako napljačkanu robu, koju je ovaj ološ prodavao kao svoje s mukom stečeno, pa zato i punopravno vlasništvo, Beograđani su koliko duhovito, toliko i tačno nazivali – štuka-roba. Međutim, dolaskom fašističkih okupatora, a naročito naporedo sa njihovim naporima da se neukrotivi srpski narod uključi u krvavi i sramni poredak 'nove Evrope', izbio je na površinu, između ostaloga i ostalih, još jedan naročiti ološ sa svojom naročitom 'štuka-robom'. Reč je izvesnim kulturnim radnicima, koji često nisu ni kulturni, ni radnici; reč je o onima koji su pohrlili da se kao 'predstavnicima' srpske kulture stave na raspoloženje 'viteškom pobedniku'.“⁴⁰ Ovaj problem adresirao je i Marijan Stilinović[★] u svom govoru kojim je otvorio Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (25–27.6.1944): „Dok su okupirani dio naše domovine prekrile sjene postreljanih i obješenih kulturnih radnika Hrvatske, dok se u okupiranom dijelu naše domovine nazovi kulturni radnici prodaju našem krvnom neprijatelju Nijemcu ili rezignirano čekaju da dođe njihovo 'vrijeme', dotle na oslobođenom tlu, rođene zemlje struji novi život, stvaraju se mogućnosti za kulturni stvaralački rad kakvog ne pamti

★ I-3: Naslovna strana, Marijan Stilinović, „U borbi za kulturni preporod“, str. 38.

40 Đorđe Jovanović, „Štuka-kultura“, *Glas Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije*, 1943.

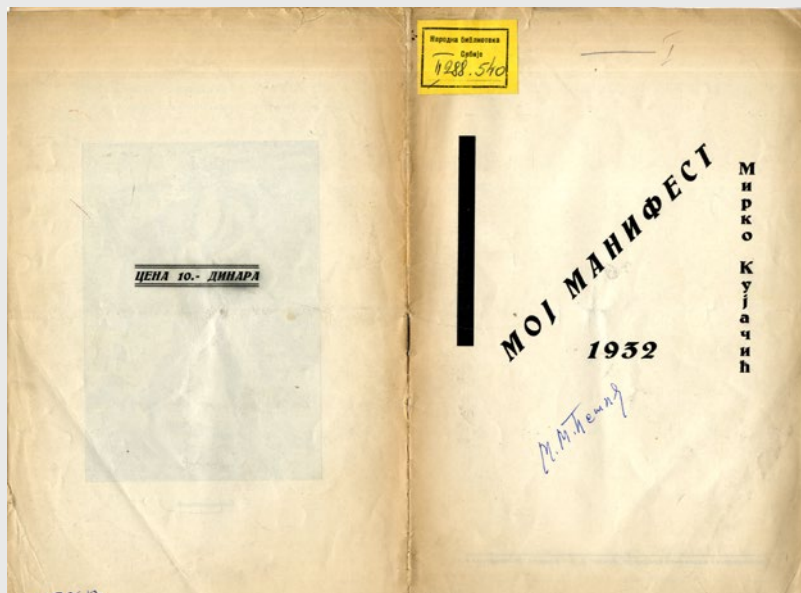
historija naše kulture. U surovoj borbi protiv njemačkih otimača i zatirača naše kulture, naši narodi doživljavaju ne samo nacionalni i politički preporod, nego i preporod naše kulture.⁴¹

Kulturna politika u NOB-u imala je višestruke ciljeve i doprinos borbi i revoluciji, ali je u njenoj osnovi bila potreba da što više boraca dobije makar najelementarnije znanje, koje bi im omogućilo što bolje razumevanje procesa u kojem učestvuju, naravno u zavisnosti od toga koliko su ratni uslovi to dozvoljavali. Organizaciona tela za kulturnu i prosvetnu delatnost bila su sastavljena od profesionalnih umetnika i intelektualaca, ali i onih koji nisu imali tu vrstu znanja (i zvanja), ali koji su jednako bili uključeni u kulturno-prosvetni rad, što je posebno značajno za proces demokratizacije kulture koji se gradio i na kojem se insistiralo. Borba za prava klasno poniženih i oslobađanje radničke klase i seljaštva ne bi bila potpuna bez stremljenja deelitizaciji kulture i nauke, približavanja kulture narodu, kako kroz (samo)obrazovanje, tako i uključivanjem u razne vrste aktivnosti i programa. Svest o značaju znanja i prosvetavanja potvrđuju i reči Mitre Mitrović, objavljene u *Borbi* 1943. godine gde ona piše o neophodnosti ozbiljnog pristupa pružanja znanja narodu, te pokretanja naroda na kulturno stvaranje, jer se na taj način polažu temelji nove kulture.⁴²

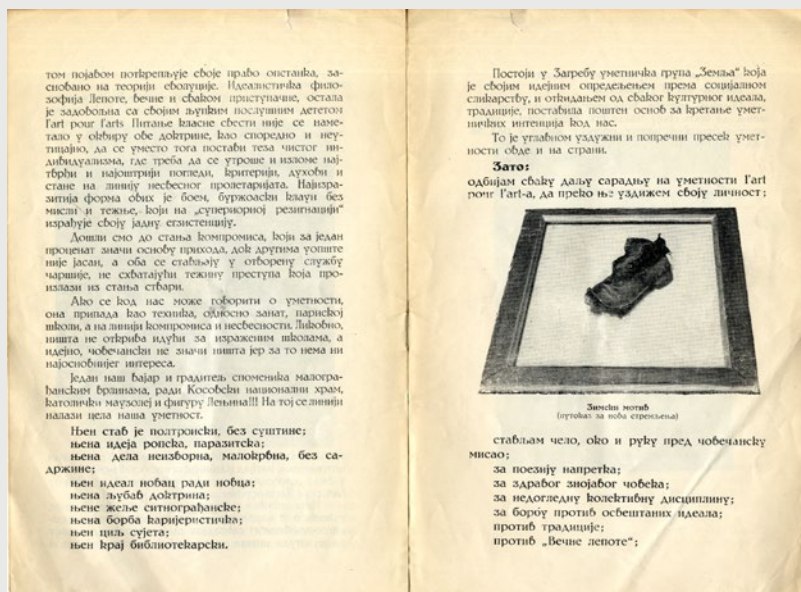
41 Više u: Marijan Stilinović, *U borbi za kulturni preporod*, Partizanske varnice, 1944.

42 Više o nekim aspektima ovog teksta Mitre Mitrović možete čitati na strani 115.

★ I-1/1:
Naslovna strana,
Mirko Kujacić,
Moj manifest,
1932.

★ I-1/2:
Dve unutrašnje
strane, Mirko
Kujacić, Moj
manifest, 1932.

Mi, чије pesme uče tvojja deca, чије живописе, слике и скулптуре красе твоја деца, ми знамо, поробљени и обесправљени српски narode, da danas nemamo da budemo i da nas ništa ne bi opravdalo ako iz ove naše krvave danasnice ne bi izlazila stvarno zaključke. Polazeći baš od najkorjenitijih zahteva pojedinca, zaključujemo da je svakom apstraktno, dakle pojedinačno rešenje problema naše danasnice beskorisno. I zato, udruženi - obrađamo se tebi, udruženoj. Jer nama je više nego nikad do tebe učestvovala, potreba uzajamnog poštovanja i obaveštavanja, juče kao i danas danas kao i sutra. Mi ne verujemo ni u nepomirljive ni u izolovane sisteme, niti verujemo u mogućnost čovečeve realizacije pred uspehom ili čak neuspehom jedne nacionalne borbe, u nekoju kapitulaciju, pre ili posle. Verujemo jedino da je došlo vreme, kada čovek treba sam sebi da daje pravo, a ne da ga traži.

Uzmi to pravo, i biveni slobodni, srpski narode. Borbu koja nam je bila nametnuta još pre punih deset godina, mi, pisci i umetnici tvoji, prihvatili smo časno i odlučno u ime kulture i civilizacije. Obećavajući te da se iza srpskoga reči "fascizam" krije najdaska priprema za novi pokolj među narodima, mi smo neumorno radili protivu rata koji su nam pripreмали Hitler i Mussolini. Protestovali smo protivu tihog napada na nezavisnost i slobodu Evrope, odricajući smo pravo rimskim i britanskim fašistima da govore u ime kulture koju uništavaju u Italiji i Nemačkoj. Protestovali smo protivu fašističke "civilizacije" Uroha, cenata i policaizata, "civilizacije" koju su mogli da prevrate preko svojih granica jedino tenkovima, avionima i otrovnim gasovima. Ribajući smo pravo katoličkim učenicima i američkim tamničarima da mlate narode - Čeha, Poljaka i druge - tretirajući varvarima. I onako smo da jedino mi svesnatog naravnog protesta i ustajka može da spreči širenje fašističke zaraze bezobzirnih ubistava, zapostavljanja i pljačke.

Srbi! Pobeđeni u ratu, mi nismo niti bismo ikada biti ponorani. Svećeni toga mi i danas nastavljamu branu, samo trenutno prekinutu borbu. Pod drugim okolnostima ali sa još većom žestinom. Izgleda iz svojih domova, iz biblioteka, iz muzeja i galerija, mi smo se priključili tebi, pošli smo zajedno s tobom u žnje, dvostruko naoružani: perom i puškom, kvačicom i bombom. Da li smo omla mi, tvoji pisci i umetnici, drugi razbojnici i izlasci, da li smo možda mi obelodani robojima, da li smo svi mi komunisti? Da li su komunisti tvoji četnici i oficiri, da li su komunisti oni mladinci tvojih sinova koji se nisu zapregli u irtvače i karivalske tamne izlasci narodnih - Ljubiša i Anđelkine, tamne oko kojih svinuju američkoj mafijama i intelektualnoj policiji - rasni rasisti, Milojevići, Mladenovići, Jovanovići, Svetovski, Prokići, Polovini, i kako se sve još ne zovu ti Hitlerovi jataci koji uzaludno nastoje da te zaguze i razstroje svojom lakojškom muzikom, kako ne bi onako da je to lakko trougledna i nakupurena povorna samo pogreb je tog balsamovanog i dešnog lobat? I da li su komunisti zlostavni takvi zločini koji ih prikazuju Hitlerovo "dovo vreme" i Ljubiševa "obnova"? Zlostavni ne. Ne, jer nisu zločini oni koji su jedini neokrvavni ostali uza svoj narod i jer nije zločin prema svom narodu uništiti sve ono što direktno služi nepriznatoj tog naroda, nije zločin uništiti gorivo koje služi Hitlerovim bombarderima i tenkovima, nije zločin uništiti oruđe kojim će Hitler pušati u tvoje i u grudi tvoje braće i tvojih sinova.

Najvažni alat upućni tebi, srpski narode, toboke protivu komunističkih sabotaja i zločina - схвати onako kako jedino i može da se схвати: схвати ga kao poslednji tražaj jedne sirtio ravnice zveri. Jer, pitamo te mi, ko su potpisnici tog alata? Oni isti kojima su Hitlerovi komesari dali uzde, oni isti koji su obaveštavali svog nasledavnca Hitlera o kretanjima naših trupa, oni isti koji su izdavali nepriznato sve ono što je moglo da bude prepreka njegovim zločinima. Ali ima među nama i drugih. Među ostalim, na primer, i profesor Bađa, onaj isti Bađa protivu koga je još juče javno grmola naša fašistička ravnica protivu masova. Bezuda to! Kako objasniti da se danisti u jednom udruženju sa onima koje su još juče označavali svojim najvažnim nepriznatom, sa onima koji su po Hitlerovoj naredbi jedini izvojnici današnje svetske tragedije, sa "judeomasovima"? Odgovor je jак: priređen procesom starosti, sistematski razbijani na Istočnom frontu, Hitler, taj rasni čistunac Hitler, danas je primorao da zove ulomak tog čina "judeomasovne". Zlostavni veselo kraj jedne mladosti i krvave avanture! A drugi, pitamo. Drugi su prosto morali da potpišu tu mistifikaciju, od koje ti, srpski narode, usvoji u našto odbranjeničkoj borbi samo tri poslednja stava:

Kupuju je poslednja čas da se prenamo i ustanemo u odbranu svog opstanka. Jednost je svakog pravog srpskog rodoljuba da slika svedici nastane da se onemogućna naklone namera fašističkih zločinaca za uništenje naše zivote i našeg naroda. I zato te pozivamo mi, tvoji pisci i umetnici, da odlučno, u svakoj prilici i svim sretstvima, pomogni naše ustajnike u njihovoj višestrukoj borbi protivu fašističkih gladvorera i zlostvora srpskog naroda.

Na Rudniku, 14 avgusta, 1941

За Друштво српских писца
и уметника антифашиста
Слободан Братић

★ I-2: Srpskom narodu, proglas Društva srpskih pisaca i umetnika antifasista.

ODNOS AVANGARDE I PARTIZANSKE UMETNOSTI

Da bismo što bolje razumeli značaj te nove kulture u izgradnji, neophodno je sagledavanje dominantnih kulturnih i umetničkih procesa koji su obeležili epohu, i to u datom društvenom i političkom kontekstu koji je prethodio Drugom svetskom ratu. Iako partizanska umetnost i avangardni pokreti naizgled nemaju mnogo zajedničkog, važno je razumeti u kakvoj su vezi i na koji su način oblikovali procese stvaranja novog društva. Govoreći o odnosu avangarde i partizanske umetnosti, Miklavž Komelj ilustrativno objašnjava da je u novoj stalnoj postavci umetnosti 20. veka u ljubljanskoj Modernoj galeriji (od 2011. godine) partizanska umetnost postavljena u niz avangarde s punom svešću da je s njom istovremeno u protivrečju, pre svega iz razloga što je u pitanju umetnost koja, u nemogućoj situaciji, preispituje sopstvene granice, i koja izlazi iz okvira tih granica. Kao što dalje primećuje Komelj: „Ako čitamo tekstove nekih umetnika koji su se pridružili partizanskoj revoluciji, možemo naći čak i artikulaciju spoznaje da se umetnost, u samom revolucionarnom prelomu, ovaplotila istinitije nego što bi to oni mogli da artikulišu u svojim umetničkim delima. Partizani su bili svesni da se revolucija povezuje s umetnošću, na jednom planu koji prethodi umetnosti kao instituciji; revolucija se povezuje s umetnošću na planu na kojem revolucija kao i umetnost znači postavljanje novih koordinata mogućeg u konfrontaciji sa nemogućim.“⁴³ Dakle, veza se uspostavila u prvoj istorijskoj sekvenci jugoslovenske politike preloma, kada dolazi

43 Miklavž Komelj, „Partizanska umetnost iskosa“, u: *Umetnost kao otpor fašizmu* (Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015), 27–28.

do prekida s postojećim poretkom i kada se započinje s nečim novim,⁴⁴ koje deluje u smeru „još-ne-postojećeg“.⁴⁵ Tome su svakako doprineli opisani procesi u kulturi i umetnosti početka 20. veka na ovim prostorima, koji su tekli paralelno, ali koji su se često i preklapali, a kojima su zajednički političko i klasno osveščivanje i kritika građanskog društva i sistema, koji su počivali na kapitalističkoj eksploataciji siromašnih i obespravljenih. Ono što se dogodilo u ratu dalja je radikalizacija u tom smeru, u novim okolnostima. Kao što Komelj navodi, jedna od velikih tema jugoslovenskih nadrealista bilo je pitanje „življenja neživljivog“, jer je revolucionarna situacija zahtevala takvo delovanje,⁴⁶ citirajući Koču Popovića, koji u svojim „Beleškama uz ratovanje“ piše: „I opet velim, rat kao kriterijum, ne zato što je prirodno stanje, nego što se stvari i dela neposredno mere sa smrću.“⁴⁷ Kao što Komelj konstatuje, partizanska umetnost je nastajala u ratu i stvarali su je pripadnici revolucionarne naoružane snage – ona se nije prilagodila situaciji, već je nastala uprkos toj situaciji i u tome se povezuje sa njenom unutrašnjom revolucionarnom napetošću.⁴⁸ Tu je važno imati u vidu ono na šta Komelj skreće pažnju kada napominje da se partizanska umetnost često pozicionira u suprotnosti s buržoaskim umetničkim institucijama, a da je, sa druge strane, partizanski pokret ponovo osnivao nove institucije.⁴⁹

44 Kirn, „Jugoslavija, Od partizanske politike do postfordističke tendencije“, 210.

45 Više u Miklavž Komelj, *Kako misliti partizansko umetnost* (Ljubljana: Založba / *cf, 2009)

46 Komelj, „Partizanska umetnost iskosa“, 32.

47 Koča Popović, *Beleške uz ratovanje* (Beograd: Bigz, 1988), 96.

48 Komelj, „Partizanska umetnost iskosa“, 33.

49 „Ovo poslednje protivrečje povezano je takođe s protivrečjem između vremenske sekvence NOB-a: sekvence 1941–1943, u kojoj se partizanstvo konstituiše kao proboj kroz nemoguće, i sekvence 1943–1945, u kojoj partizanski

★ I-3: Naslovna strana, Marijan Stilinovič, *U borbi za kulturni preporod*, 1944.

UMETNOST I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM

Revizionistički napori, čija je jedna od glavnih svrha pružanje ideološke legitimacije tranzicionim neoliberalnim strukturalnim prilagodbama,⁵⁰ u republikama bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ne bave se ekonomskom historijom tog perioda, niti historijom njenih socijalnih politika i izbornih prava za jednakost i solidarnost onih slojeva društva koji su u Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, bili eksploatisani i živeli u siromaštvu, već se partizani i njihova borba tumače kao nelegitimna borba za vlast uz veliki broj ne-dužnih žrtava. Kao što konstatuje slovenski filozof Primož Krašovec, revizionističku historiografiju ne interesuje popravljeno materijalno i duhovno blagostanje radništva, već je brine građanstvo i malograđanstvo i navodno zatiranje preduzetnika i slobodnih duhova. Umesto da se bavi ekonomskom i socijalnom historijom socijalističke Jugoslavije, koja je zapravo istorija poboljšanja materijalnog standarda radnih i životnih uslova potlačenih klasa, revizionisti se, iz perspektive klasne pozicije, iz koje se ovi narativi grade, bave pojedinačnim primerima gubitka privatnog vlasništva u procesu nacionalizacije⁵¹ i izgradnjom narativa o žrtvama tzv. totalitarnih sistema, u koje podjednako ubrajaju i fašizam i komunizam.⁵² Ovaj viktimizacijski narativ prati i zahtev

pokret stupa u službu stvaranja jedne nove države, koju prate nove institucije. Autorefleksija partizanske umetnosti se, u tom periodu, sve više koncentriše na pitanje kako graditi sistem koji će biti veran jednom prelomu, koji je kao takav antisistemski." Komelj, „Partizanska umetnost iskosa“, 35.

50 Primož Krašovec, „Svi antikomunisti su tigrovi od papira“, *Novosti*, Zagreb, jun 2010.

51 Ibid.

52 Krešimir Zovak, „Svi smo mi antitotalitaristi, Bilten“, poslednja promena 26.7.2016, <http://www.bilten.org/?p=11900#>

za ispravljanje „nepravdi iz vremena totalitarizma“, koji, kako Krašovec primećuje,⁵³ zgodno koincidira s neoliberalnim merama postsocijalističkih elita i privatizacijom nekadašnjeg društvenog vlasništva i javnih službi, smanjivanjem materijalnih socijalnih standarda i restitucijom imovine. Pomirenje ideološki suprotstavljenih strana u Drugom svetskom ratu moguće je samo kroz osudu oba „totalitarizma“: „narod se može ponovo udružiti u pomirbi, samo ako se sjećanje na pokret otpora koji je narod oslobodio od fašističkog genocida depolitizira, ako se neutralizira sve egalitarne i emancipatorne potencijale, koje bi to sjećanje još moglo sadržavati“.⁵⁴

Ovi procesi nisu zaobišli umetnost. Naprotiv, vrlo često se ona koristi u izgradnji revizionističke historiografije. Čak i kada to nije očigledna namera, revizionizam se sprovodi vrlo suptilno, skoro neprijetno, na primer bavljenjem skoro isključivo formalističkim razvojem umetnosti. Socijalna umetnost i umetnost socijalističkog realizma bivaju označene kao „umetnost totalitarnih režima“, „oruđe“ u rukama komunističke propagande, vulgarna „instrumentalizacija“ umetnosti. Naravno, često se prećutkuje emancipatorni potencijal i borba za klasnu ravnopravnost, naponi u opismenjavanju i prosvjećivanju ljudi, te proces deelitizacije umetnosti i približavanje kulture narodu. Paralelno s privatizacijom imovine, događa se i privatizacija umetnosti kao sfere u kojoj građanska klasa potvrđuje svoj status u društvu. Umetnost se sve manje percipira kao javno dobro i sve se intenzivnije komodifikuje s glavnim ciljem stvaranja i razvoja slobodnog tržišta umetnosti, a tu

53 Krašovec, „Svi antikomunisti su tigrovi od papira“.

54 Ibid.

su i procesi džentrifikacije,⁵⁵ u kojima najčešće učestvuju kreativne industrije, koje strani krupan kapital(zlo)upotrebljava.⁵⁶ Generalno, insistiranje na larpurlatizmu i naporu u depolitizaciji i estetizaciji umetnosti i izostanak ili neutralizacija (samo)kritičkog diskursa najčešće su deo procesa restauracije kapitalizma u postsocijalističkim zemljama, koji je uglavnom praćen ideološki motivisanim nasiljem (čemu smo na ovim prostorima svedočili nebrojeno puta: od rata u Jugoslaviji, preko uništavanja spomenika NOB-u i sećanja na partizanstvo, do otimanja i rušenja imovine u procesu džentrifikacije Savamale u Beogradu, itd.).

Iz tog razloga, bavljenje partizanskom umetnošću ne predstavlja lamentiranje levice nad najslavnijom istorijskom epizodom, već ukazivanje na značaj kulture i umetnosti u borbi za jednakost i solidarnost. Prelom ili radikalni novum koji se dogodio u NOB-u omogućio je i kasniji razvoj socijalističke kulture i pokušaj prevazilaženja klasnih odnosa koji su joj prethodili, sa ciljem kulturne emancipacije radničke klase, te promišljanje uloge kulture u istorijskom procesu oslobađanja radničke klase i brisanja klasnih podela u društvu. Kako Ivan Jakopović primećuje u svom istraživanju odnosa radničke klase i kulture, kao što oslobađanje radničke klase mora i jedino i može biti njeno sopstveno delo, izvedivo samo putem socijalističke revolucije, tako je i „kulturno oslobađanje klase, kao neizostavna dimenzija njenog ukupnog oslobađanja, moguće samo putem duboke i po domašaju epohalne kulturne revolucije. Ne radi se, naravno, ni o kakvoj posebnoj i posebno

55 Vida Knežević, „Kvart kulture i njegove kulise“, Mašina, poslednja promena 11.8.2015, <http://www.masina.rs/?p=1599>

56 Učitelj neznalica i njegovi komiteti, Imenovati to ratom, CZKD, „Bilten za samobrazovanje i društvena pitanja“, Danas, poslednja promena 25.11.2016. <http://www.danas.rs/upload/documents/Dodaci/2013/Bilten.pdf>

izmišljenoj revoluciji, nego o nerazdvojnem, sastavnom dijelu socijalističkog revolucionarnog preobražaja društva, o revoluciji kojom radnička klasa osvaja i uspostavlja svoju kulturnu hegemoniju, kulturnu prevlast u društvu, postaje subjekt koji odlučujuće usmjerava kulturni razvoj društva u cjelini“.⁵⁷

ZAKLJUČAK

Na kraju je potrebno naglasiti da nam, kad govorimo o partizanskoj umetnosti, nije namera da nostalgично lamentiramo nad nekim drugačijim vremenom, vremenom slavne prošlosti kada su tako krupne promene bile moguće, već se iza te potrebe nalazi nešto drugo. U poslednjih nekoliko decenija, svedočimo kontrarevoluciji koja se ogleda i u ponovnoj elitizaciji umetnosti i kulture i njenoj komercijalizaciji. Kultura je sve manje polje promišljanja i (samo)edukacije, a sve više potpada pod uslove tržišta; sve je manje dostupna svim ljudima, a sve više ponovo postaje „rekvizit buržoazije“, statusni simbol, investicija i dekoracija. U trenutku kada je svet po ko zna koji put u krizi koju kapitalizam proizvodi, i kada se događaju intenzivno nasilje i velike migracije usled ratova i siromaštva, otpor i borba za socijalnu pravdu, jednakost i solidarnost moraju obuhvatiti sve društvene segmente. Sagledavanje uzroka i posledica restauracije kapitalizma, analiza mehanizama i ciljeva istorijskog revizionizma i ideološkog nasilja, omogućavaju nam da

57 Ivan Jakopović, *Radnici, kultura, revolucija, Razgovori s radnicima* (Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1976), 21.

razumemo i procese koji se odvijaju na savremenoj umetničkoj sceni nekoliko decenija unazad, u kojima, hteli to ili ne, i sami učestvujemo i koji svakako oblikuju uslove našeg rada i delovanja. Ono čemu nas ovakav (samo)kritički pristup uči jeste da, bez obzira na narativ o nepostojanju alternative sistemu u kojem se po prioritetu profit stavlja ispred života ljudi, defetizam nije rešenje. Određena prava su već jednom izborena, i generacijama na ovim prostorima učinila su dostupnim obrazovanje, kulturu, zdravlje, položaj žena u društvu znatno je promenjen nabolje itd. U naletima kontrarevolucionarnih napada, ta prava ponovo gubimo, događa se komodifikacija i privatizacija javnih dobara i javne infrastrukture, što neminovno utiče na uslove života i rada ljudi. Jedna od stvari kojoj nas uči partizanska umetnost svakako jeste kompleksnost procesa emancipacije i neophodnost istog, čak i u naizgled nemogućim uslovima, a kultura i obrazovanje su njegov neizostavni deo. Iz tog razloga, koliko god je važno sagledavanje današnjih procesa savremene umetničke produkcije, toliko su značajni i analiza i ponovno čitanje umetničkih pokreta iz prošlosti, koje pak neće počivati skoro isključivo, ili vrlo često, primarno na formalističkim i estetskim osnovama (najčešće revizionističkog karaktera), već koji će obuhvatiti širi društveno-politički kontekst.

Izvori:

Kujačić, Mirko. *Moj manifest*. Beograd: 1932.

Stilinović, Marijan. *U borbi za kulturni preporod*. Partizanske varnice: 1944.

Jovanović, Đorđe. „Štuka-kultura.“ U *Glas Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije*. 1943.

Literatura:

Bakić, Jovo. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004.

Birger, Peter. *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 1998.

Visković, Velimir. *Sukob na ljevici*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2001.

Jakopović, Ivan. *Radnici, kultura, revolucija, Razgovori s radnicima*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1976.

Kirn, Gal. „Jugoslavija, Od partizanske politike do postfordističke tendencije.“ U *Up&Underground*, ured. Nikola Devčić. Zagreb: Bijeli val, 2010.

Komelj, Miklavž. *Kako misliti partizansko umetnost*. Ljubljana: Založba / *cf, 2009.

Komelj, Miklavž. „Partizanska umetnost iskosa.“ U *Umetnost kao otpor fašizmu*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije, 2015

Krašovec, Primož. „Svi antikomunisti su tigrovi od papira.“ *Novosti*, jun 2010.

Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici*. Zagreb: Liber, 1970.

Mijušković, Slobodan, ured. *Dokumenti za razumevanje ruske avangarde*. Beograd: GeoPoetika, 2003

Milohnić, Aldo. „Koreografije otpora.“ U *Društvena koreografija*, ured. Bojana Cvejić, Ana Vujanović. Beograd: TkH, časopis za teoriju izdavačačkih umetnosti, 2013.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije I*. Beograd: Nolit, 1988.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije II*. Beograd: Nolit, 1988.

Popović, Koča. *Beleške uz ratovanje*. Beograd: Bigz, 1988.

Radišić, Đorđe. *Partizansko pozorište*. Beograd: Narodna armija, 1984.

Ristić, Marko. *Za svest*. Beograd: Nolit, 1977.

Stojaković, Krunoslav. „Revolucionarno nasilje u narodnooslobodilačkom ratu“, U Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.

Todić, Milanka. *Nemoguće – L'Impossible*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 2002.

Čalić, Marie-Janine. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013.

Četković, Vjekoslav. *Socijalna umetnost u Srbiji između dva rata*, Novi Sad: Akademija umetnosti, 1991.

Online:

Zovak, Krešimir. „Svi smo mi antitotalitaristi.“ Bilten, poslednja promena 26.7.2016, <http://www.bilten.org/?p=11900#>

Knežević, Vida. „Kvart kulture i njegove kulise.“ Mašina, poslednja promena 11.8.2015, <http://www.masina.rs/?p=1599>

Korov, Goran. „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine.“ Prilozi kartografiji otpora. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung SEE, 2016, <http://www.rosalux.rs/bhs/rad-kpj-u-zagrebu-od-1931-do-1941-godine>

Kostanić, Marko. „Politička cijena 'izbjegavanja ideologije'.“ Le Monde Diplomatique, poslednja promena 25.11.2016, <http://lemondediplomatique.hr/politicka-cijena-izbjegavanja-ideologije/>

Učitelj neznalica i njegovi komiteti, Imenovati to ratom, CZKD. „Bilten za samoobrazovanje i društvena pitanja.“ Danas, poslednja promena 25.11.2016. <http://www.danas.rs/upload/documents/Dodaci/2013/Bilten.pdf>

★ LEKCIJE O ODBRANI

PRILOZI ZA ANALIZU KULTURNE DELATNOSTI NOP-A

Prilog za analizu kulturno-umetničke delatnosti Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) sagledava razvoj kulture i kulturne politike unutar partizanskog pokreta, s akcentom na period postojanja „Užičke republike“ i održavanja Prvog i Drugog zasedanja Antifašističkog veća naroda Jugoslavije (AVNOJ). Ukazivanjem na ključne faze razvoja kulturne delatnosti, kao i na antagonističke pozicije koje su njeni protagonisti međusobno zauzimali, cilj ovog istraživanja ujedno je i preispitivanje savremenih kulturno-umetničkih praksi unutar širih društvenih pokreta, kao i kritičko sagledavanje naših sopstvenih pozicija unutar tih/takvih praksi.

U proteklim decenijama suočavamo se s politikom istorijskog revizionizma, koju možemo nazvati politikom „istorijskog revanšizma“ snaga poraženih u Drugom svetskom ratu, a koja je uveliko poprimila oblike zvaničnih državnih politika na prostorima svih nekadašnjih republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Političke elite savremenog neoliberalnog poretka sukcesivno ukidaju u prošlosti stečena prava na slobodan i dostojanstven život, potencirajući tržišne principe i ostvarivanje profita u svim segmentima društva, pa i u onim označenim kao osnovne tekovine modernog društva (pravo na rad, dostupno obrazovanje i socijalna i zdravstvena zaštita). Polje kulture takođe je podređeno stvaranju profita, a umetnost se otuđuje od sve većeg dela stanovništva; umetnost se posmatra kao odvojena sfera društva, izopštena od društvenih tokova; revolucionarne umetničke

prakse postaju eksponati u muzejima i briše im se politički potencijal. Jedan od načina da se suprostavi takvim okolnostima jeste ponovno promišljanje događaja u kojima je ostvaren određen emancipatorski potencijal na relaciji umetnost–politika–društvo. Kako ne bismo ovo polje potpuno prepustili revizionističkim tumačenjima, analize koje dolaze s pozicije levice moraju kritički pristupati razmatranja svih segmenata delovanja NOP-a, a posebno Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kao nosioca njegovog ideološkog okvira.¹ Taj pristup treba da omogući sagledavanje pozitivnih i negativnih aspekata ove borbe, posebno potencijalnosti klasne borbe koja je postojala, a nije do kraja ostvarena u posleratnim godinama. Kultura je bilo samo jedno polje revolucionarnih zbivanja, ona je bila i sredstvo i prostor borbe. U ovoj analizi pojedinih segmenata te borbe „za kulturu“, fokusiraćemo se upravo na procese koji su uticali na demokratizaciju ovog polja i stvaranje kulture dostupne narodu. U tim procesima učestvovali su amateri (narod) i profesionalci (pre svega umetnici koji su imali jasnu ideološku i političku osvešćenost).

Druga činjenica koju smatramo da treba naglasiti jeste da ovoj analizi pristupamo iz pozicije umetnika, te da smo se usmerili na analizu određenih produkcijskih i organizacionih aspekata kulturne delatnosti u NOP-u, a ne na teorijska promišljanja kulturnog polja kao takvog. Ovo ne znači da su sva teorijska razmatranja (posebno iz poslednje decenije) zanemarena i odbačena, već da cilj ove studije nije

1 U prethodnoj deceniji objavljeno je nekoliko istraživanja i tekstova koji su se osvrtni na odnos kulture i revolucionarnog pokreta, a neki od autora su: Gal Kirn, Miklavž Komelj, Rastko Močnik, BLOK, Kontekst, Prelom, Edicija Jugoslavija, i drugi.

bio davanje novih teorijskih tumačenja. Naše polje interesovanja pre svega je promišljanje drugačijeg umetničkog delovanja i načina stvaranja, koje bi se suprostavilo trenutno dominantnim „kreativnim industrijama“ i principu umetničkog tržišta.

Treće, ovom kratkom analizom, u kojoj se kroz odnos KPJ prema kulturi uočava koliko je kulturno-umetnička delatnost (bila) važan segment političke borbe, želimo da ukažemo na potencijal koji kultura može da ostvari i danas, kad je neophodno misliti o borbi za drugačije (ravnopravnije) društvo.

Kao što smo već naveli, predmet ove analize jesu pitanja produkcijskih odnosa unutar (partizanske) kulturno-umetničke prakse, ali i različitih procesa i političkih odluka koje su uticale na razvoj kulture u toku NOP-a, a koje su u određenoj meri uticale i na posleratnu jugoslovensku kulturnu politiku. Tu pre svega mislimo na procese demokratizacije polja kulture i promenu sistema proizvodnje umetnosti, koji će doživeti svoje transformacije tokom revolucionarnih borbi. Najveći akcenat stavljen je na politiku i odluke KPJ kao ideološkog nosioca pokreta, ali neke analize tiču se i specifičnog odnosa između amaterskog i profesionalnog (umetničkog) stvaralaštva. Na kraju, ovo istraživanje počiva na pretpostavci da je celokupni proces društvene demokratizacije u NOB-u pratio i proces demoratizacije na polju kulturne politike, te da pravci delovanja takve kulturne politike nisu posmatrani jednostrano u okviru pokreta, pogotovo ne u liniji čitanja partizanske umetnosti kao dogmatske. Kultura je imala pluralni karakter, razvijala se u više pravaca i imala različite protagoniste, a sam čin stvaranja u tim okolnostima bio je revolucionaran i jasno se pozicionirao kao negacija predratno građanskog poimanje kulture. Analizu

pre svega baziramo na dostupnim arhivskim materijalima i primarnim izvorima, uz konsultovanje memoarske i istoriografske građe.

★ I-4: Sa Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu.

DRUŠTVENO-ISTORIJSKI KONTEKST

Kultura kao sastavni deo revolucionarnih pokreta nije novina koja se vezuje prvenstveno za NOP, niti NOP predstavlja prvi primer učešća umetnika u revolucionarnim pokretima. Ako ne pre, sa sigurnošću možemo da kažemo da je kultura polje borbe od Pariske komune, i da će od tada biti sastavni deo svih klasnih sukoba i radničkih pokreta sa svim njihovim različitostima i specifičnostima.

Na razvoj kulture u NOP-u uticali su odnosi KPJ prema kulturi i njenoj društvenoj funkciji u predratnom periodu. Stavovi KPJ o umetnosti i viđenju uloge kulture u revoluciji u najvećoj meri su ispoljeni tokom polemike poznate pod nazivom „Sukob na književnoj levljici“. Tokom ovog perioda KPJ je ostvarila značajnu vezu s progresivnim umetničkim grupama (Život, Zemlja, Gruda, Kolegijum Artistikum), a pojedini pripadnici ovih grupa bili su i članovi KPJ. Zbog njihovih revolucionarnih aktivnosti i stavova, ove grupe i njeni članovi bili su izloženi političkoj represiji koju je sprovodio monarhistički režim (izložbe su zatvarane, radovi oduzimani, časopisi zaplenjivani, delovanje zabranjivano). Neki od njih biće i politički zatvorenici (poput Moše Pijade, Đorđa Andrejevića Kuna, Bore Baruha, Augusta Cesareca i drugih), neki i po nekoliko puta u zatvoru (Lepoglava, Sremska Mitrovica, Bileća, Banjica). Po izbijanju rata, represiju nad ovim grupama nastavljaju i okupatori i domaći kvislinški režimi, pa su neki umetnici i umetnice bili zatvoreni u logore, a neki od njih su i pogubljeni od strane represivnog aparata okupacionih vlasti.² Neki od umetnika i umetnica iz ovih krugova priključiće se NOP-u na samom početku ustanka, a pojedinci (na primer Moša Pijade, Jovan Popović, Koča Popović) biće na istaknutim rukovodećim pozicijama.

2 U toku rata su u logorima (u Jugoslaviji, Nemačkoj, Italiji, Norveškoj, itd.) neki zatočeni umetnici i umetnice nastavili da stvaraju. Već početkom rata, ustaške vlasti streljale su Avgusta Cesareca i Božidara Adžiju, Danijel Ozmo će izgubiti život u Jasenovcu 1942, a Bora Baruh u Banjici jula 1942. godine. Prva izložba radova nastalih u logoru Banjica otvorena je u aprilu 1945. u Umetničkim paviljonu u Beogradu. Više na ovu temu: Ognjen Vukelić i dr.: „Jugoslovenska umetnost u Narodnooslobodilačkom ratu“, u: *Revolucionarno slikarstvo*, ured. Drago Zdunić (Zagreb: Spektar, 1977), 73–84.

Pre nego što se upustimo u razmatranje nekih segmenata kulturno-umetničkog rada i stvaralaštva unutar NOP-a, analizom perioda do Drugog AVNOJ-a u Jajcu 1943, trebalo bi se kratko osvrnuti na društveno-politički kontekst koji mu prethodi. Važno je postaviti pitanje da li je iz današnje perspektive moguće zamisliti društvene okolnosti u julu 1941, kada je rukovodstvo KPJ donelo odluku o pokretanju opšteg ustanka u Jugoslaviji? Ili kako je izgledalo biti radnik/radnica, seljak/seljanka, omladinac/omladinka, borac/borkinja u oslobođenom Užicu, Čačku, Bajinoj Bašti? U trenutku kad je izbio rat, u aprilu 1941, KPJ je i dalje zabranjena partija, a njeni članovi deluju u ilegali. Biti simpatizer Komunističke partije bilo je dovoljan razlog da pojedinci i pojedinke oseće represiju vladajućeg režima Kraljevine Jugoslavije, a biti rukovodilac ili istaknuti član KPJ obezbeđivalo je sigurno mesto u nekom od zatvora za političke zatočenike.

U prvim mesecima rata za KPJ je bilo najvažnije formirati vojnu organizaciju, odnosno formirati partizanske odrede i definisati komandnu strukturu, te ostvariti komunikaciju među partizanskim odredima, kako bi se obezbedila kontrola nad oslobođenom teritorijom. Da bi se to do kraja sprovelo, bilo je neophodno pridobiti pretežno seljačko stanovništvo u redove NOP-a i partizanskih jedinica koje su se veoma brzo formirale. Ne treba zaboraviti da ovo nije bila samo borba protiv okupatora i njegovih saradnika, već i klasna borba za uspostavljanje drugačijeg društvenog uređenja i ukidanje monarhije. U prvoj godini ustanka isticanju ovih revolucionarnih ciljeva pristupalo se dosta oprezno, i na to je uticao niz okolnosti i političkih odluka. Bilo je neophodno uspostaviti dobre odnose i obezbediti priznavanje pokreta od strane saveznika, posebno Sovjetskog Saveza (SSSR) i Kominterne. Rukovodstvo partizanskog

pokreta insistiralo je na uspostavljanju što šireg narodnog fronta protiv okupacije, u kome bi bilo mesta i za nekomuniste – koje bi insistiranje na klasnoj politici moglo demotivisati za saradnju s partizanima, što bi oslabilo antiokupacioni tabor.³

Kraljevina Jugoslavija poražena je nakon kratkotrajnog Aprilskog rata (06–17.04.1941), Vojska Kraljevine Jugoslavije je kapitulirala, državni vrh, s kraljem i pučističkom vladom na čelu, napustio je zemlju, teritorija nekadašnje države je podeljena, a represija nad stanovništvom počela je od prvog dana okupacije. Komunistička partija iz ilegale pokušava da pokrene oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga, a jedna od bitnih stavki delovanja jeste jačanje agitacione i propagandne aktivnosti, koja se temeljila na predratnim iskustvima, ali je morala da doživi i izvestan preobražaj. Ti procesi će biti dugoročni i na neke od njih ćemo ukazati u nastavku teksta. Pored ratnog stanja i okupatorske represije, organizovanje ustanka otežavala je i činjenica da je KPJ bila oslabljena unutrašnjim sukobima, suočena s nedostatkom kadra i literature usled dvadesetogodišnjeg ilegalnog rada. Na početku ustanka, to iskustvo ilegale omogućilo je da se partija izbori s prvim organizacionim izazovima i doprinelo je početnom vojnom uspehu, ali bilo je i teškoća u prilagođavanju na novu situaciju, koja je zahtevala organizaciju vlasti na oslobođenoj teritoriji.⁴

3 Uporediti sa: Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije* (Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2014), 184.

4 Više o poteškoćama i unutrašnjim problemima u pokretu videti kod Vladimira De-dijera, Konstantina Koče Popovića, Rodoljuba Čolakovića, i u *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knjiga 2.

11.5. Drugi drugovi 8453 1avgust 41 BZP 5
 Prema rešenju postavljenim direktivama pred-
 zeli smo vrlo malo - naime prekid žica
 3 mesta. Mnogo vremena i snage smo utrošili oko
 pripreme akcije većih, njih nismo ostvarili zbog
 nedostatka materijala. Nedomo se da će u toku
 sledeće nedelje biti više. Drugi razlog za neispunjeno-
 zadatke je još uvek dovoljna nepoveranost u org.
 Preduzeli smo ne mere da se nedostaci otklo-
 ne. U duhu redovnog cirkulakra vršili smo izvesna
 isključenja, na putu su isključenja u samom
 mestu (tekstilka) (inače org. u samom mestu
 rezervira se, ali ne tako brzo jer je visoka krite-
 rijum ulaska. Od 3 (red) postojećih odred partizana
 na ^{sa zadacima stabilizacije} Mestretcu, raspoređenja Toplice je zadovoljavajuće
 U toku ove nedelje nije formiran veliki broj klas-
 tina, ali je vršeno učvršćivanje postojećih dovedit
 zima kao 50. One što su dobijale konkretne zadatke
 vrlo dobre su se pokazale, jedna je bila samoinicija-
 tivna. Nedostatak napomenutog materijala verujemo
 da će moći rešiti (U bi. klisuri postoji komanda
 lani se dinamitom, din. dobori iz Česke, i kao oht
 sabotaži u kurtijama namesto dinamita nađen
 je fresh, koji je morao biti bačen uredu - razlog
 zakašnjenja akcija).
 Izopunji se vrši redovno - 3 puta nedeljno radila
 Moskva po 500 primeraka. U toku sledeće nedelje

Štampanje mo 1000 pesuna štitac (izvodica ^{po} 500 prim.
~~2000~~ i ovisni ovisi od težine 4000g.

Netna drugačije, i po mogućstvu bog na čepu.

Posaljite nam jedan primerok ~~na~~ ^{da znače pred objavom} ~~na~~ ^{na} ~~na~~ ^{na}

jer primljeni primerok je upropaćen (prethodna kopiranja) te nije nemoguće a potrebno nam je.

U radu sa ženama pokušali li smo se shvatiti njemu sanitetskih ~~prilika~~ ^{prilika}; dosada nebriga.

Teret. blagajne u toku juna prih.: 5217 rast 7876
u toku meseca jula prih.: 22261 ^{potraži} rashodi 21908

ovog meseca utrošeno je za pomoć 5700
tehu 9070
put 1050
vrijeme 2848
norma 1780
dij. od proth. 2660

od 9070 koje je utrošeno za tehu. kupljen jedan nov gestetner za 3600 din; Glavni dio prihoda je bio prihod od gradona (za pred. mesec oko 10000) sad je sveden na najmanju mernu jer su se grad uplašili, te nam odbijaju činiti usluge. Iz toga razloga (realistički budete mogli) počete nam pomoći mišano nam je, bar sada u početku meseca.

U Toplici se nalaze Milic i Branković - Ižanci.

Kako mi zasada ono su neprijatelji?
Braće porao, misimo im dati, neznamo šta da činimo.

R. Pavlović Rako iz Toplice Ižanca pokazuju se obliku
mi smo ga zapostavili, sluša direktive, veli da je bio voljan svega da sluša, hoće li i dalje da ga zapostavimo? Ako imate kartu naše oblasti pošaljite nam. Ispred familije Mike (tr)

KULTURA U REVOLUCIONARNOM POKRETU

Kao što je pomenuto, partija je imala određena iskustva delovanja na polju kulture, koja se vezuju i za organizaciju rada ilegalnih štamparija, u čemu je važnu ulogu imao Đorđe Andrejević Kun. Predratno iskustvo KPJ bilo je značajno u prvim mesecima ustanka, kada je bilo važno obezbediti slobodno informisanje, literaturu za obrazovanje članova partije i popularizovanje revolucionarnih ideja i klasne borbe među stanovništvom. Vladimir Dedijer u svojoj knjizi *Partizanske štamparije*, koja je izašla neposredno po završetku rata, dosta detaljno opisuje ovaj segment partijskog rada tokom okupacije ali i njegovu predistoriju, koja je zapravo obezbedila da nekoliko štamparija neometano nastavi s radom po početku rata. Tako će štamparija CK KPJ (ulica Banjički venac br. 12)⁵ u Beogradu raditi sve do avgusta 1943. godine.⁶

Među istaknutim članovima NOP-a našao se znatan broj umetnika, kulturnih i književnih radnika: Antun Augustinčić, Đorđe Jovanović, Đorđe Andrejević Kun, Moša Pijade, Veselin Masleša, Čedomir Minderović, Mitra Mitrović, Ismet Mujezinović, Jovan Popović, Koča Popović, Koča Racin, Jurica Ribar, Marijan Stilinović, Radovan Zogović, i mnogi drugi, od kojih su pojedini bili deo rukovodstva pokreta. Ovo će donekle uticati na odnos partije prema kulturi, kao i na sam kulturni sadržaj u okviru NOP-a. Iako se većina gore pomenutih neće

5 Nakon rata je na ovoj adresi otvoren Muzej ilegalnih štamparija, koji je zatvoren 2000. godine.

6 Više u: Rena Radle i Milovan Pissari ured., *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada* (Beograd: Forum za primenu istoriju, 2013), 109. i Vladimir Dedijer, *Partizanske štamparije* (Kultura, Beograd, 1945), 38.

direktno baviti umetnošću, utisak da je njihovo učešće u NOP-u ubrzalo pokretanje kulturnog života sigurno nije bez istorijskog pokrića.

Do oslobođenja Užica i uspostavljanja kontrole nad većom slobodnom teritorijom nije postojala organizovana kulturna delatnost kojom su rukovodili partija i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (GŠ NOP odreda).⁷ To znači ne da u partizanskim jedinicama nije bilo kulturne delatnosti pre septembra 1941. godine, već da ona nije bila planska i organizovana. Postoje svedočenja još iz prvih dana ustanka o različitim kulturnim aktivnostima, koje su uglavnom vezane uz objavljivanje listova u partizanskim jedinicama, umnožavanje i izučavanje marksističke literature, organizovanje biblioteka i obaveznog časa za čitanje,⁸ kao što se vidi iz izveštaja jedne od četa u Topličkom kraju.^{*} U njemu se, pored ostalih aktivnosti, detaljno navodi šta je sve štampano i u koliko primeraka: „Štampanje se vrši redovno – tri puta nedeljno Radio Moskva po 500 primeraka. U toku sledeće nedelje štampaćemo 1000 pesama *Starac Vujadin*, po 500 prim. Ratna drugarica *Doloris* i oružani odredi od Lenjina iz 1905 g. i po mogućstvu *Boj na Čegru*.“⁹ Isto tako, u izveštaju od 5. septembra 1941, Kragujevački NOP odred od GŠ NOP odreda za Srbiju traži da im

★ I-5: Izveštaj čete iz Topličkog kraja, str. 56–57.

7 Na zasedanju u Stolicama, septembra 1941, doneta je odluka da Glavni štab promeni ime u Vrhovni štab. Nakon januara 1942. u Foči je dopunjen naziv u Vrhovni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (VŠ NOP i DVJ), a u jesen iste godine promenjen u Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ).

8 Đorđe Radišić, *Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi* (Beograd, Vuk Karadžić, 1988), 64.

9 Arhiv Jugoslavije, Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ i SKOJ-a, 792, Srbija II, 1–94 K2 4.

se najhitnije pošalju knjige.¹⁰ Treba spomenuti da je pre oslobođenja Užica pokrenut list *Posavski partizan*, koji je izdavala Prva četa Posavskog NOP odreda, a uređivali su ga Jovan Popović i Čedomir Minde- rović, dok je komandant odreda bio Koča Popović.¹¹ Ovo je verovatno prvi primer partizanskog stvaralaštva, pošto se u njemu objavljuju au- torski tekstovi i pesme. Dva objavljena teksta „Ko su partizani“ i „Sve- tao primer Kineza“ boricima pojašnjavaju ciljeve borbe i veze s drugim narodima i njihovom borbom.

Oružane borbe i opstanak ustanka svakako su bili imperativ ru- kovodstva ustanka i KPJ, ali je jasno da je kultura imala veliku ulogu u stvaranju ideološke hegemonije i da su se i sami umetnici prihva- tilo borbe, na način i sredstvima koji su im bili mogući i dostupni. O tome svedoči i „Proglas srpskom narodu“^{*}, koji je 14. avgusta uputilo Društvo srpskih umetnika antifašista. U njemu se pored ostalog kaže: „Izgnani iz svojih domova, iz biblioteka, listova i galerija, mi smo se priključili tebi, pošli smo zajedno s tobom u šume, dvostruko naoruža- ni; perom i puškom, kičicom i bombom.“¹² Proglas svedoči i o represiji i pritiscima koji su umetnici, kulturni radnici i intelektualci trpeli od okupacionih vlasti i kvislinških režima.

Odnos KPJ prema kulturnim radnicima i umetnicima možemo videti u pismu koje, 19. oktobra 1941, Tito upućuje Pokrajinskom

10 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom I, knjiga 2, „Borbe u Srbiji 1941. godine“ (Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1952), 120.

11 Milosav Bojić, *Posavski partizanski odred: Posavina i Tamnava u oružanom ustanku* (Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 318.

12 Arhiv Jugoslavije, Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ i SKOJ-a, 792, Srbija II 1941-45, 216-293.

* I-2: str. 35.

komitetu (PK) KPJ za Srbiju povodom preseljavanja PK i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i izvlačenja partijskih radnika iz Beograda na oslobođenu teritoriju.¹³ U tom pismu se, pored konstatovanja teškog stanja i grešaka koje su pravljene, navode i bitni zadaci među kojima je: „hitno prebacivanje literature“. U nastavku pisma Tito ističe da: „[...] treba sve poštene ljude, bez obzira na to da li su članovi ili nisu, izvlačiti iz Beograda i slati u Srbiju“, a pred kraj kaže: „[...] pored ostalih, neka s vama pođu još slikar s celokupnim svojim alatom“. Slikar je Đorđe Andrejević Kun, koji se nažalost neće dokopati slobodne teritorije 1941, kao ni većina onih koji se spominju u ovom pismu; njihovo izvlačenje iz Beograda uspeće tek 1943. godine.

KULTURA KAO SREDSTVO REVOLUCIONARNE BORBE

Užice je oslobođeno 24. septembra 1941, i time će se obezbediti nove mogućnosti za razvoj kulturne delatnosti pokreta.[★] Specifičnost kulturne aktivnosti u vreme „Užičke republike“, ali i tokom celog NOR-a, ogleda se u tome da je kulturna i umetnička delatnost išla korak dalje od agitpropovske aktivnosti i praćenja linije dogmatskog socijalističkog realizma. U njoj se, eksperimentisanjem sa formama delovanja i stvaranja, stvarala nova narodna kultura, u novim okolnostima i proizvodnim odnosima, kultura dostupna svima. U svom članku za zagrebačke književno-kulturne novine *Zarez*, slovenački filozof Rastko Močnik argumentuje: „Zato je simbolička aktivnost, ili kako se onda govorilo – ‘kulturno stvaralaštvo’,

★ Prilog 1:
Oslobođenje
Užica, str. 64.

13 Zbornik NOR, I/20, (Beograd: Vojno-istorijski institut, 1965), 115.

već u samorazumijevanju njegovih tadašnjih stvarateljica i stvaralaca bila suštinska dimenzija narodnooslobodilačke borbe,¹⁴ što ćemo videti na primeru kulturnog života na teritoriji oslobođenog Užica.

Ako govorimo o specifičnostima perioda „Užičke republike“, moramo imati na umu da je to trenutak kada se ideja ustanka i revolucije još gradi i razvija. U ovom periodu će se preciznije definisati pravci za dalji razvoj NOP-a i kulturne delatnosti kao sastavnog polja borbe. Period „republike“ bio je u nekim segmentima progresivan trenutak u kome će postati vidljiva potreba naroda za kulturnim sadržajem i želja za ostvarenjem na polju kulture. Ostaje otvoreno pitanje da li KPJ u ovom periodu nije imala kapaciteta (ili nije želela) da potpuno rukovodi kulturnom sferom, delom zbog dosta kompleksne unutrašnje situacije u partiji, a delom zbog početka prve neprijateljske ofanzive? Svakako u obzir treba uzeti tadašnju politiku partije, koja se oslanjala na politiku Kominterne, da se okupe što veće antifašističke snage za borbu protiv okupatora. Iako nedostaju jasni dokazi koji bi direktno potvrdili da se ovakva politika odnosila i na polje kulture, ti stavovi se mogu naslutiti iz izjava rukovodstva ustanka i samog Komandanta GŠ NOP odreda Josipa Broza Tita,¹⁵ a svakako će se videti kroz sadržaj kulturnih programa u samom Užicu.

Prvi za kulturni život u oslobođenom Užicu značajan događaj desiće se samo koji dan po oslobođenju, kad se osniva Kulturno-umetnička

14 Rastko Močnik, „Partizanska simbolička politika,“ *Dvotjednik za društvo i kulturu Zarez*, septembar 2005, 12.

15 „Naš je zadatak da mi naše odrede učinimo čim brojnijim i disciplinovanijim, a u isto vreme moramo najtešnje saradivati sa svima onima koji hoće da se bore za oslobođenje ispod jarma okupatora.“ U: *Zbornik NOR-a, II/2*, „Dokumenti Vrhovnog Štaba NOV I POJ“ (Beograd, 1954), 64.

grupa Užičkog NOP odreda pod nazivom „Kulturna četa“.[★] Kulturna delatnost razvijaće se tokom postojanja „Užičke republike“ na celoj slobodnoj teritoriji, i teško je sa sigurnošću ustanoviti ko je rukovodio tim aktivnostima. U samom Užicu bilo je aktivno nekoliko organizacionih jedinica, koje su više ili manje bile vezane za Agitprop CK KPJ, i koje su međusobno sarađivale. Na drugim delovima teritorije delovale su kulturne grupe partizanskih odreda, koje su uglavnom bile vezane za rad političkih komesara u samim četama. U Užicu su pre rata delovala napredna kulturno-umetnička društva, kao i neke pozorišne grupe, pa je jedan deo kulturnih aktivnosti bio nastavak predratnih praksi.

Na teritoriji grada Užica treba izdvojiti rad „Kulturne čete“, „Partizanskog ateljea“ i izdavanje lista *Borba*, zajedno s radom štamparije. Činjenica da se u Užicu nalaze VŠ NOP Odreda, CK KPJ, Agitprop CK KPJ svakako je doprinela i donekle omogućila dodatni razvoj kulturnog života, paralelno s razvojem revolucije i promenom čitave društvene klime. Iz tog razloga značaj kulturne delatnosti u NOP-u ne treba da tražimo u tumačenju estetskih dojmova i kvaliteta, već u promišljanju okolnosti u kojima ona nastaje i šta je to suštinski novo što ona donosi. Pričamo o trenutku u kome ne postoji linija razdvajanja između kulture i revolucije, o periodu kada je kultura jedno od sredstava za ostvarivanje revolucionarnih ciljeva, jedan od frontova borbe. Kako Breht ukazuje, umetnici ne mogu da budu saveznici proleterijata već saborci, neko ko ne samo isporučuje sadržaj publici, već aktivno učestvuje u promeni društvenih odnosa.¹⁶

★ Prilog 2:
Kulturna četa,
str. 66.

16 Više videti u: Maja Solar, „Brecht, politika umetnosti i teorije,“ *Stvar: Časopis za teorijske prakse*, 2013, 133.

OSLOBOĐENJE UŽICA

Tokom septembra 1941. godine, Glavni štab NOP odreda Jugoslavije i CK KPJ premešta se iz ilegale u Beogradu u centralnu Srbiju, na oslobođenu teritoriju. Savetovanje u Stolicama održano je 26. septembra 1941, u prisustvu predstavnika iz svih krajeva Jugoslavije.

Užice je oslobođeno 24. septembra 1941. godine, ulaskom Užičkog NOP odreda. Nemački garnizon je napustio Užice četiri dana ranije, nakon čega su u grad ušle četničke jedinice, koje su grad predale partizanima. Užice je bilo najveći urbani centar na oslobođenoj teritoriji i njegovo oslobađanje je obezbedilo uslove za dalji razvoj pokreta i borbenih snaga, pre svega preuzimanjem kontrole nad fabrikom oružja i trezorom Narodne banke Kraljevine Jugoslavije. Ubrzo nakon uspostavljanja kontrole nad većim gradovima, rukovodstvo NOP-a pristupilo je organizovanju Narodnooslobodilačkih odbora (NOO), prelazne civilne vlasti i rukovodstva, a organizovani su i izbori za njihove predstavnike. Među prvim odlukama NOO u Užicu bile su: uvođenje moratorijuma na sve dužave; regulisanje radničkih i činovničkih nadnica i plata; organizovanje zdravstvene zaštite; regulisanje plaćanja kirije. (Glišić, 1986, 136–144)

★ I-6: Parada povodom proslave Oktobarske revolucije u Užicu, uz učešće vojnog orkestra „Kulturne čete”.

★ I-7: Članovi „Kulturne čete” u Užicu.

KULTURNA ČETA

Umetnička grupa Užičkog partizanskog odreda (koriste se i nazivi „Kulturna četa“, „Umetnička četa“) osnovana je nekoliko dana nakon oslobođenja Užica, na inicijativu grupe omladinaca i uz odobrenje štaba Užičkog odreda. Četa je nastala oslanjajući se na nasleđe „crvene biblioteke“ i radničkog Kulturno-umetničkog društva „Abrašević“, koji su pre rata okup-

ljali napredne radnike/ce u kulturi, omladince/ke i amatere/ke. Ova četa je do pada slobodne teritorije imala više desetina članica i članova, a njihov „štab“ je bio smešten u prostorijama predratnog Sokolskog doma. Pored kulturnog programa, četa je obavljala „vojničke dužnosti tzv. gradskih partizana“ pod komandom Vojislava Veljića (Čolić 1983, 313).

U sklopu čete postojala je dramska sekcija koja je do pada Užica uspela da pripremi i izvede četiri dramska komada: „Mati“ Karela Čapeka, „Knez Ivo od Semberije“ Branislava Nušića, „Kako se kalio čelik“ Nikolaja Ostrovskog i „Buna na dahije 1941. godine“, adaptaciju epske pesme. Predstava „Kako se kalio čelik“ rađena je premijerno za proslavu Oktobarske revolucije na inicijativu Edvarda Kardelja. Rađena je dramatiizacijom jednog dela romana, a u memoarskoj građi uglavnom se navodi da su je radili kolektivno: Oskar Hudales u saradnji s Mitrom Mitrović, Marijanom Stilinovićem i Dušanom Nedeljkovićem, dok je režiju radio Marijan Stilinović.

Muzičku sekciju činili su: muški, ženski i mešoviti hor, kao i šest orkestrara: gudački, salonski, duvački i vojni, zabavni i narodni. Radom ove sekcije rukovodili su: Dragoljub Jovašević, Anton

Breznik, Fridrih Emanuel, Slavko Buzurović, Brane Čelović, Lale Stefanović. Duvački orkestar bio je sastavljen od vojnih muzičara bivšeg 4. pešadijskog puka „Stevan Nemanja“ iz Užica, i to je,

Културна манифестација ужичке омладине

У недељу увече у 8 сати, у сали Сокошког дома, одржана је лепа културна манифестација у ослобођеном Ужичу. Иницијатор и организатор те приредбе била је омладина. Нашој храброј и пожртвовној омладини можемо одмах да честитамо што је умела да окупи велики број посетилаца и што је у тако кратком времену успела да спреми леп програм. Преко 1200 посетилаца, већином радног света, пажљиво је пратило програм и одушевљавало се његовим тачкама.

Ова приредба јасно је показала ко је прави носилац, заштитник и бранилац културе. Наша омладина манифестирала је одлучно да ће нашу народну културу бранити до последње капи крви од фашистичког варвара и крвника и да ће се постарати да у будућности култура постане заиста тековина читавог народа. Омладина је овом приликом показала колико разумевања има за уметност и у овоме часу кад су све народне снаге мобилисане и устремљене једном циљу — протеривању окупатора из наше земље. Она је одлично повезала уметност са данашњом борбом и ставила је у службу великом циљу и показала фашистичком крвнику колико свежине, бодрости и снаге има у српском народу. Српски народ, а нарочито његова омладина, показао је колико је висок степен његове културе, како су све културне тековине у свету и његова својина и како су огавне лажи фашиста да су „Срби варвари, протаци и народ без сваке културе“.

Неколико тачака које је спремио наш „Уметнички партизански одбор у Ужичу“ врло су успеле, нарочито музичке тачке, „Ерабац“ и карикатура. Одушевљена публика тражила је да се неке музичке тачке понове па су приређивачи отспирали изван програм Шопенов Валс и Романсу од Чајковског.

Велики дојам оставила је на све рецитација песме „Мати“ талентованог македонског песника Марковског, а завршене Нушићеве актвике „Кнез Иво од Семберје“ поздравила је публика силним аплаузом.

После приредбе омладина је играла и певала до касно у ноћ.

Ова приредба показала је да наш „Уметнички партизански одбор“ располаже добрим уметничким снагама, па нам је то гаранција да ће будуће приредбе бити и још боље и потпуније. Зато другови приређивачи засучимо рукаве и створимо овде културно жариште које ће бодрити и освежавати храбре борце на фронтима и народ у позадини.

★ I-8: Vesti, 14. oktobar 1941.

po Dragoljubu Jovaševiću, prvi partizanski profesionalni vojni orkestar (Jovašević 1982, 213). Ovaj orkestar je zajedno s pripadnicima Kulturne čete i učestvovao u defileu partizanskih jedinica tokom proslave Oktobarske revolucije.★

★ I-6: str. 65.

Nekoliko aspekata rada „Kulturne čete“ može biti značajno za promišljanje polja kulture NOP-a. Prvo, „četa“ je ostvarila jedan stepen demokratizacije kulture, i to: 1) promenom načina proizvodnje podsticanjem saradnje amatera i profesionalaca, i 2) stvaranjem kulture dostupne širim narodnim masama organizovanjem otvorenih priredbi (ulaznica je bila dobrovoljni prilog) i težnjama da se priredbe realizuju i u ruralnim sredinama i manjim mestima. Drugo, „četa“ je svoj repertoar bazirala na nasleđu predratne građanske kulture (posebno u dramskoj sekciji), ali će dosta vidljiv biti i uticaj folklor a i epskog

stvaralaštva. Ovaj aspekt zahteva dodatnu analizu, ali ne treba mu prići previše kritički, posebno ukoliko se uzme u obzir trenutak kada se četa osniva. Treće, tokom delovanja u Užicu „Kulturna četa“ će uspeti da realizuje neka nova dela partizanskog stvaralaštva (dve nove predstave, dve kompozicije) i začne „Vrabac“, novi žanr koji u formi satiričnog skeča prenosi aktuelne vesti. „Vrabac“ se zadržao među kulturnim grupama i nakon pada Užica.

Poslednju priredbu „Kulturna četa“ je izvela 27. novembra u Užicu.

Уметничко партизанско повориште при-
ређује у просторијама „Соколског Дома“ у не-
дељу 12-Х-1941 год. своје прво

Културно-забавно вече

са следећим програмом:

I

- 1) „У Бој“ Зајц пева мушки збор
- 2) „Кнез Иво од Семберије“ пов. комад у
I чину, Б. Нушић
- 3) „Хумореска“ Дворжак на виолини
- 4) Увертира Мусоргског на клавиру
- 5) „Мајка“ В. Марк соло рецитација
- 6) „Врабац“
- 7) Савремена карикатура
- 8) „Партизанка“ пева мушки збор

II

И Г Р А Н К А

Почетак у 8 часова. Улавница добр. прилог.

★ I-9: Vesti, 12. oktobar 1941.

Фестивал у Ужицу и Чачку

На читавој ослобођеној територији Србије кључа нови народни живот. Свет је жедан слободних манифестација, митинга, културних приредаба, сијела, конференција и т. д. Ниједна сала, коју су прошли режими градили, не може да прими ни половину оних који дођу да учествују и уживају у приредбама. То је био случај и са фестивалом народних игара и песама који је даван у недељу 26 о.м. у Ужицу и Чачку. Дивне песме и игре свих народа Југославије, одлично приремљене и у једном и у другом месту, хтело је да ужива двапут више публике него што су могле да приме највеће дворане ових места. Слободној народној култури и радости треба више простора, и народ ће га себи изградити.

★ I-10: Borba, 28. oktobar 1941.

POČETAK PARTIZANSKOG STVARALAŠTVA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Brehtovu tezu možemo da postavimo i obratno, tako što ćemo reći da je proletarijat ne samo posmatrač umetničkog sadržaja već da aktivno učestvuje u njegovom stvaranju. Upravo se tako može definisati i rad „Kulturne čete“, čije će aktivnosti biti produkt saradnje amatera i profesionalaca u kulturi. Kako to ističe Miklavž Komelj, to je bio susret kanonizovanih autora i stvaralaštva anonimnih ljudskih masa radnog naroda.¹⁷ Sama činjenica da se u ratnim okolnostima 1941, u tek oslobođenom Užicu, osniva partizanska četa zadužena za kulturu i koja okuplja amatere i profesionalce, radnice/radnike, seljanke/seljake i omladinke/omladince, dovoljna je da uvidimo potencijal kulturnog delovanja u revolucionarnom pokretu.

„Kulturna četa“ je već za prvu veću priredbu, održanu 12. oktobra u nekadašnjem Sokolskom domu, spremila program koji će na repertoaru imati klasična dramska i muzička dela (Branislav Nušić „Knez Ivo od Semberije“, Dvoržak „Humoreska“), kao i jednu novu formu izražavanja, popularni „Vrabac“, koji će se kao deo priredbi izvoditi do kraja rata. ★ Rad ove grupe neće se zadržati samo na interpretaciji poznatih umetničkih dela, klasika i folklora, oni će otići korak dalje stvarajući nova dela partizanskog stvaralaštva. Dramska sekcija je iznedrila dva nova pozorišna komada („Kako se kalio čelik“ i „Buna na dahije 1941“★), što je pružilo veliki podstrek za dalji rad ove grupe.

★ I-9: Najava priredbe objavljena u Vestima, str. 69.

★ Prilog 3: „Buna na dahije 1941“, str. 82.

17 Beleška iz predavanja Miklavža Komelja u okviru programa Političke prakse (post) jugoslovenskih umetnosti, Retrospektiva 01, Muzej istorije Jugoslavije. 30.11.2009.

Treba istaći da su ova dela u svim izvorima navedena kao produkt kolektivnog rada, što dokazuje da je kultura kroz partizansko stvaralaštvo prolazila kroz transformaciju aparata proizvodnje.¹⁸ Pored svih navedenih pozitivnih aspekata rada ove čete, ne možemo da zanemarimo da je njihov repertoar ostao zasnovan na predratnom, građanskom nasleđu i da nije ni bilo moguće odmah odbaciti stečeno iskustvo: „Romantična u težnji, ta naša kultura je sadržajem morala biti u neposrednim ciljevima revolucije, pri kojima borba i bukvalan rezultat uvek idu ispred estetičnosti i umeća. Pored osećanja da se sve može, imalo je i prkosa, za koji bismo rekli da ga, u našem slučaju, označuje odluka da, posle 'svih tih jednočinki', opremamo Getea, i to ništa manje nego 'Egmonta'. Održane su tri čitaće probe u režiji profesora Delibašića, a poslednja 22. novembra, kada ju je prekinula strahovita eksplozija u trezorima Narodne banke pored Vrhovnog štaba.“¹⁹

Bitnu ulogu u radu Kulturne čete imala je omladina, i omladinski pokret. Omladinci se navode i kao inicijatori dramatizacije epske pesme „Početak bune protiv dahija“, čija je premijera izvedena za kulturno veče organizovano 17. oktobra 1941. u Užicu, povodom osnivanja Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. U Užicu je izlazio list *Omladinska borba*, koji je uređivao Jurica Ribar, a već u prvom broju u njemu izlazi članak „Omogućimo kulturni život našoj omladini“,^{*} u kome se pred omladinu između ostalog stavlja zadatak: „[...] stvarajte male četne pozorišne grupe, sposobne da izvedu koji aktuelan pozorišni komad [...]“.²⁰

^{*} I-24: str. 96.

18 Više u: Valter Benjamin, „Pisac kao proizvođač,“ u *Eseji* (Beograd, Nolit, 1974), 95.

19 Milutin Čolić, „Umetnici 'od volje' i vojnici revolucije,“ u: *Uzička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković (Titovo Užice: Narodni muzej, 1981), 313

20 „Omogućimo kulturniji život našoj omladini,“ *Omladinska borba*, 17. novembar 1941.

Muzika i pesme imale su posebnu ulogu i značaj u narodnooslobodilačkoj borbi, što se može videti i iz vrlo velike aktivnosti muzičke sekcije „Kulturne čete“. Sa koliko ambicija se pristupilo obavljanju dužnosti svedoči rukovodilac muzičke sekcije Dragoljub Jovašević: „[...] Hor je bio vrlo disciplinovan. Bio je to ozbiljan umetnički rad. Svakodnevno sam održavao duge horske probe, a istovremeno smo nastupali, danju i uveče [...].“²¹ On slikovito opisuje i uslove u kojima se tada radilo: „[...] Za notni materijal smo se teško snalazili, no iz naših privatnih arhiva doneto je sve ono što je odgovaralo ozbiljnosti tih prvih dana narodnooslobodilačke borbe. Naravno, morali smo i sami zapisivati melodije i harmonizovati ih. Tako je trebalo da otpevamo 'Lenjinov posmrtni marš', a nismo imali partituru. Tada je mladi zagrebački slikar Jurica Ribar otpevao tu melodiju, a mi smo je zabeležili notama (melografisali), a zatim je harmonizovali za četvoroglasni hor [...].“ i nastavlja s prepričavanjem anegdote s probnog izvođenja „Internacionale“ povodom proslave Oktobarske revolucije: „[...] Međutim, kad je uoči proslave održavana generalna proba, u ime rukovodstva ustanka njoj su prisustvovali: Mitra Mitrović, Jurica Ribar i Marjan Stilinović. Stao sam pred hor i orkestar i dao znak za početak 'Internacionale'. Sve je išlo odlično. Pevalo se i sviralo sa oduševljenjem. Kad smo očekivali pohvalu prisutnih rukovodilaca, iznenadili smo se. Oni rekoše: 'To nije cela *Internacionala*'. Stilinović objasni: 'Nedostaje ceo srednji deo.' [...].“ Kao razlog ovog „kiksa“, Jovašević navodi činjenicu da je pevanje „Internacionale“ bilo zabranjeno u Kraljevini

21 Dragoljub Jovašević, u *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek (Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije [etc.], 1982), 211.

Jugoslaviji. U Užičkom periodu će muzička sekcija imati raznovrstan program koji se neće mnogo menjati tokom ratnih godina, a usvojiće ga i ostale kulturne ekipe. Na priredbama su se, između ostalog, našle kompozicije Dvoržaka, Musorskog, Šopena i Čajkovskog, „Internacionala“, „Bilećanka“, „Budi se istok i zapad“, „Hej Sloveni“, „Partizanka“. Muzička ekipa je uspela u ovom kratkom periodu da izvede dva nova dela, „Partizanski marš“, koji je komponovao Fridrih Emanuel, i pesmu „Partizan sam tim se dičim“. O ovome svedoči član čete Milenko Ćurić: „[...] 'Partizan sam tim se dičim' doneo je neko od boraca s fronta, i mi smo je tada prvi put čuli. Naš tadašnji violinista u orkestru Fridrih Emanuel notirao je melodiju, a potom je pesmu pevao hor uz pratnju našeg orkestra“.²²

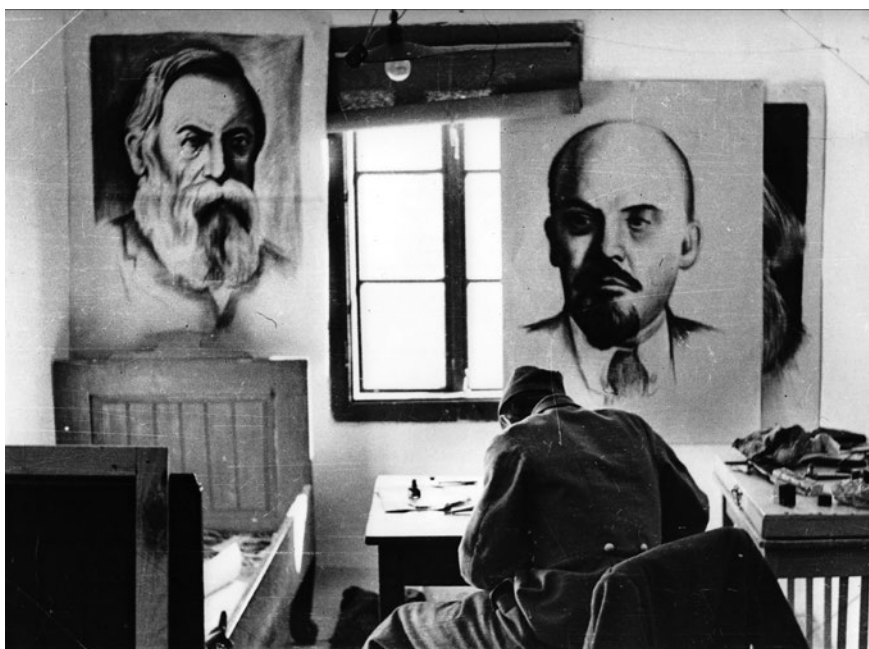
Ako razmišljamo o tome kakav su doprinos umetnici mogli dati revoluciji i kako su mogli da se uključe u borbu svojim znanjem i svojim sredstvima, možemo da se osvrnemo na rad prvog „Partizanskog ateljea“.^{*} Atelje je osnovan na inicijativu Agitprop odeljenja Komunističke partije, i to će biti početak prakse okupljanja likovnih umetnika u partizanske ateljee na slobodnim teritorijama, tamo, gde i kada su uslovi omogućavali (Užice, Bihać, Jajce, Vis, Bari). Najveći uspeh ovih umetnika bio je i sam čin stvaranja i rada u tim okolnostima i uslovima koji su bili daleko od „normalnih“. Pivo Karamatijević ističe da se nije lako prilagodio slikarskom radu posle dolaska s fronta i „uzbudljive boračke atmosfera“, a za izradu plakata „Pazi, petokolonaš vreba“^{*}, koji je nakon eksplozije u fabrici oružja radio zajedno s Borom Baruhom, uz učešće i

★ Prilog 4:
Partizanski
atelje, str. 76.

★ I-12: Pivo
Karamatijević,
„Pazi,
petokolonaš
vreba!“, str. 75.

22 Milenko Ćurić, „Kulturno-umetnička četa u Užicu“ u *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković (Titovo Užice: Narodni muzej, 1981), 323.

Mitre Mitrović, kaže sledeće: „Plakat je realizovan u vrlo teškoj i mučnoj atmosferi događaja. Od eksplozije je poginulo više desetina radnika, inženjera i građana, dok su vesti s bliskog fronta na Bukovima kod Valjeva bile zabrinjavajuće. Kako, kakvom likovnom idejom žigosati duh zločina i izdaje, a alarmirati pažnju građana!? Osećali smo se nejakim da nađemo odgovarajuće likovno rešenje“.²³

★ I-11: Pivo Karamatijević u Pljevljima novembra 1943.

23 Pivo Karamatijević, „Partizanski atelje u Užicu 1941“, *Politika*, 30. aprila, 1. i 2. maja 1961.

★ I-12: Pivo Karamatjević, Bora Baruh i Mitra Mitrović, „Pazi, petokolonaš vreba“, 1941.

PARTIZANSKI ATELJE

U Narodnooslobilačkom pokretu učestovao je i izvestan broj umetnika, koji su uglavnom i pre rata bili povezani s radničkim pokretom i Komunističkom partijom. U toku NOP-a se težilo okupljanju likovnih umetnika u „radionice“ koje su delovale u saradnji sa organima zaduženim za kulturu i propagandu. Te radionice su imale vrlo jasne propagandne zadatke (izrada portreta boraca i vođa antifašističke borbe, ilustrovanje novinskih članaka, transparenata, uređenje sala za proslave i priredbe, borbenih plakata, itd.), ali su omogućile da umetnici stvaraju i autorska dela, pre svega grafike i crteže, od kojih je deo izlagan i umnožavan nakon rata.

Prva radionica ovog tipa nastala je u Užicu 1941. godine, poznata pod nazivom „Partizanski atelje“. Teško je sa sigurnošću tvrditi ko je

bio inicijator pokretanja ateljea, u izvorima se spominju Agitprop Vrhovnog štaba i Užički NOP odred, no te informacije nismo uspeli da potkrepimo arhivskom građom.

U ateljeu su radili: Dragoljub Vuksanović, Pivo Karamatijević i Bora Baruh, dok se u nekim izvorima spominju Čedomir Jevtović i Jurica Ribar (koji je u ovom periodu bio angažovan na organizaciji omladinskog pokreta i uređivanju *Omladinske Borbe*). Kao početak rada „Partizanskog ateljea“ navodi se dolazak Dragoljuba Vuksanovića u Užice, nekoliko dana po oslobođenju. U tom trenutku on je bio pripadnik Lozničke partizanske čete, a u Užice je poslat po oružje za četu. On ostaje u Užicu i dobija zadatak da radi na „grafičkom i ilustratorskom poslu“ (Vuksanović 1983, 536). Vuksanović u početku radi sam, u sobi hotela „Palas“, i počinje pripreme

za izložbu koja je bila postavljena u Sokolskom domu kao deo Proslave Oktobarske revolucije (neki izvori navode da su na izložbi radili i Baruh i Karamatijević). U svedočenjima se spominje da je posle proslave izložba putovala u više mesta po oslobođenoj teritoriji (Požega, Čačak, Gornji Milanovc, Arilje, Ivanjica i Bajina Bašta), što je nagovešteno u reportaži o izložbi objavljenoj u *Borbi* 13. novembra 1941.★

U toku oktobra na rad u atelje upućeni su slikari Pivo Karamatijević (iz Zlatarskog odreda) i Bora Baruh (iz Kosmajskog odreda, u kome je u tom trenutku obavljao funkciju političkog komesara), obojica nekadašnji članovi grupe „Život“. S porastom broja članova atelje je premešten u veći prostor, u hotelu „Zlatibor“. Pivo Karamatijević sveđoči o snalaženju s materijalom, pa je tako linoleum za grafike uzet s poda Doma narodnog zdravlja,

★ I-13: Zgrada u kojoj su se nalazili Partizanski atelje i redakcije *Borbe* u Užicu 1941. godine.

a navodi i teškoće koje su imali s prilagođavanjem na uslove rada i u pronalaženju adekvatnog likovnog jezika, pa su inspiraciju našli u delima slikara koji su se borili u Španskom građanskom ratu na strani republikanaca (Karamatijević 1961, 11). Među bitnim delima nastalim u ovom ateljeu izdvajaju se plakati „Ja se borim, a ti?“ Dragoljuba Vuksanovića i „Pazi, petokolonaš vreba“. Tokom povlačenja iz Užica Pivo Karamatijević je sa sobom poneo jedan deo radova i sakrio ih u svom rodnom selu, a 1943. spalili su ih partizani koji

★ I-15: Izložba o SSSR-u u Užicu, str. 79.

★ I-14: Ilustracija potpisana sa Šiki, *Borba*, 1. oktobar 1942.

su oslobodili selo. Većina radova ovog ateljea uništena je tokom neprijateljske ofanzive, a Vuksanović je nakon rata pronašao deo radova, koji se danas čuvaju u Vojnom muzeju u Beogradu.

Nakon Užica, likovni umetnici su bili okupljeni u sličnim „radionicama“. Jedna grupa umetnika vezana je za drugi ciklus izlaženja *Borbe* (oktobar 1942 – februar 1943), kada se u *Borbi* objavljuju ilustracije koje su izradili: Pivo

Karamatijević, Ismet Mujezinović, Marijan Detoni. Nisu sve ilustracije bile potpisane, pa ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo da li je još neko od umetnika bio angažovan na ovom radu, mada pretpostavljamo da je i Voja Dimitrijević učestvovao. Nama je posebno zanimljiva ilustracija objavljena u *Borbi* od 1. oktobra 1942, potpisana sa „Šiki“. U dokumentima i zbornicima KPJ ovaj se nadimak povezuje jedino s Mošom Pijade, mada nemamo dokaz da je to

njegovo delo. Umetnici su ponovo okupljeni i tokom zasedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu (gde će, pored već pomenutih umetnika, raditi i Antun Avgustinčić, Božidar Jakac i Đorđe Andrejević Kun).

ZVANOH je imao svoje Kulturno-umetničko odeljenje, kojim je rukovodio Ivo Vejvoda, i u njemu su se našli pored ostalih: Zlatko Prica, Edo Murtić, Vanja Radauš i drugi. Slična odeljenja pod drugačijim imenima radila su u Dalmaciji i Sloveniji. Nakon Pete neprijateljske ofanzive jedan deo likovnih umetnika premešten je u savezničku bazu u Bariju, a godinu dana će postojati kolonija slikara-partizana u Kocanu u Italiji (Vukelić i dr. 1977).

★ I-15: Borba, 13. novembar 1941.

Изложба о СССР-у у Ужицу

Ужице, 12 новембра

Упоредо са прославом 24-годишњине Октобарске револуције у Ужицу је отворена прва изложба социјалистичке изградње. У нашој земљи и у овом месту први пут на овај начин, убедљиво, непосредно и приступачно приказује се истина о животу земље социјализма, истина о животу у СССР.

Изложба је смештена у Малој дворани Соколског дома и у широким потезима приказује развој или поједине моменте из привредног, културног и социјалног живота у СССР. Изложени су графикони који сликовито приказују пораст производње у појединим гранама: пораст у производњи електричне енергије, челика, угља, пољопривредних машина, затим житарица, шећерне репе и памука, па онда статистички подаци о порасту засејаних површина, о броју трактора и комбајна, о порасту и напретку сточарства. На каквом високом ступњу стоји просвета и култура у земљи социјализма показују статистике о броју школа, радничких универзитета, ђака и студената, статистика о броју дневних листова и њиховом милионском тиражу. Али нарочиту живост и привлачност показују ликови вођа и стегоноша социјалистичке изградње — Стаљина, Молотова, Тимошенка и Калињина — као и натписи идеја и крилатица, овековечених у Стаљинском уставу, које су покретале и покрећу милионске масе на стварање и изградњу новог живота. Такође упечатљиво делују цртежи контрасти који приказују потруженог сељака — мушкарца под царизмом и ралосног сељака — колхозника у ери социјализма, као и цртеж ослобођеног радника и ствараоца, цртеж падобраца итд.

Припремана под тешким околностима и за кратко време, ова изложба, разуме се, има приличних недостатака. У ово време нарочито је требало посветити већу пажњу приказивању Црвене Армије и њене снаге. Такође живот радника, здравствена политика СССР-а, социјално осигурање, решење станбеног питања као и многа историјска документа од Октобарске револуције до данас нису скоро ни дотакнути. Међутим, приређивачи ће настојати да попуне по могућности најупадљивије недостатке. Иначе технички и уметнички изложба је доста успела.

У Ужицу ова изложба биће отворена још до недеље, а затим ће се приказивати у свима местима ослобођеној Србије.

NARODNA KULTURA?

U ovom periodu se velika pažnja posvećuje folkloru, epskim pesmama i amaterskom stvaralaštvu. To je pružalo, s jedne strane, mogućnost narodu da se ispolji kroz kulturu, a sa druge da se priđe narodnim masama. Tako se u već pomenutom tekstu u *Omladinskoj borbi* u delu koji govori o omladinskim akcijama na selu kao jedna od stavki navodi „[...] stvarajte muzičke zborove, negujte svoje igre i svoje pesme, jer one su slobodarske.“²⁴ Narodno stvaralaštvo bilo je jedan od načina da se u što većoj meri promoviše različitost, te da se masama približi ideja jednakosti naroda u Jugoslaviji. U vreme jake nacionalističke retorike okupatora i lokalnih fašističkih režima, pre svega u Nedićevoj Srbiji i Pavelićevoj „Nezavisnoj državi Hrvatskoj“ (NDH), u kojoj se raspirivala nacionalna i etnička mržnja prema svima onima koji su definisani kao državni neprijatelji, propagiranje ideje jedinstva naroda Jugoslavije bila je ključna za omasovljenje ustanka. Politika KPJ o očuvanju jedinstva Jugoslavije bila je naglašena tokom ustanka, što je vidljivo i u prvom proglasu narodima Jugoslavije od 25. jula 1941. godine. S druge strane, tokom prve ratne godine još uvek povremeno nailazimo na nacionalnu retoriku lokalnih odbora partije, što je s jedne strane posledica nedosledne nacionalne politike same KPJ za vreme monarhije, a sa druge taktična odluka kako bi se u NOP privukle, na primer, i hrvatske narodne mase nezadovoljne dotadašnjim centralističkim uređenjem Kraljevine. Ovakva politika će tokom daljeg razvoja ustanka, pre svega jačanjem pozadinskih institucija na slobodnim teritorijama,

24 „Omogućimo kulturniji život našoj omladini,“ *Omladinska borba*, 17. novembar 1941.

biti dodatno definisana i „ozakonjena“ usvajanjem odredbi i odluka kao što je rezolucija s Drugog zasedanja Zemaljskog antifašističkog veća naroda Hrvatske (ZAVNOH), u kojoj se jasno ističe jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Politika jedinstva propagirala se već u oslobođenom Užicu, gde se u tom periodu našao velik broj izbeglica proteranih i prebeglih iz drugih krajeva Jugoslavije, pre svega iz Bosne i Slovenije.²⁵ Među izbeglicama je bilo i umetnika koji će uzeti učešća u redu Kulturne čete (Oskar Hudales, Fridrih Emanuel), a prisustvo stanovništva iz raznih krajeva Jugoslavije omogućilo je organizovanje „Festivala narodnih pesama“^{*}, na inicijativu Dragoljuba Jovaševića, koji u svojim sećanjima o festivalu pored ostalog kaže: „Konferansa je tako sastavljena da se u njoj govorilo o specifičnostima folkloru onih krajeva u kojima su ponikle pesme, a u svemu tome podvlačila se zajednička oslobodilačka tradicija tih krajeva u prošlosti, kao i potreba jačanja bratstva i jedinstva u sudbonosnim danima ustanka 1941.“²⁶

^{*} I-10: Kratka reportaža o održanom festivalu, str. 69.

Folklor i narodna kultura bili su način isticanja zajedništva i borbe, ali i način da se narodu približe ideje NOP-a. Oskar Danon spominje probleme s kojima su se susretali u romanijskom kraju, gde su borci teško prihvatili melodije poznatih revolucionarnih pesama. Da bi se rešio taj problem, pristupilo se stvaranju novih melodija i stihova koji će biti bliski lokalnom stanovništvu, a oslanjajući se na pevanje lokalnih guslara. Danon navodi da je tako nastala i prva verzija pesme „Veseli se, goro Romanijo“.²⁷

25 Zbornik NOR, VI/1, „Borbe u Sloveniji 1941. godine“ (Beograd, 1959), 125.

26 Dragoljub Jovašević, u: *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek (Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije [etc.], 1982), 214.

27 Oskar Danon, u *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek (Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije [i dr.] 1982), 88.

BUNA NA DAHIJE 1941. GODINE

„Buna na dahije 1941. godine“ bila je dramatizacije epske narodne pesme *Početak bune protiv dahija*. Rađena je kao parodija i aktuelizacija tadašnje situacije i navodi se kao najpopularnija među gledaocima. Njenu dramatizaciju i režiju radila je kolektivno najverovatnije grupa omladinaca (Glišić 1986, 169). Premijerno je izvedena na kulturnoj večeri 17. oktobra, povodom osnivanja Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. Poznati protagonisti pesme zamenjeni su savremenim ličnostima: komandantom nemačkih snaga u Srbiji Dinkelmanom, Nedićem, Ljotićem i Pećancem.

Ono što ovaj komad čini vrednim pažnje jeste upotreba folklor i narodnog nasleđa, koji je obezbeđivao direktniju komunikaciju sa stanovništvom, ali i vrlo jasan nacionalni kontekst srpske epske poezije.

Dunja Rihtman-Auguštin (1975) navodi da je susret folklor i stvaralaca (nove partizanske) kulture bio „prirodan i neminovn“, pa dramatizacija ove epske pesme ima višestruki značaj (154). Ona koristi jezik i motive koje narod prepoznaje u svom nasleđu prenoseći savremena zbivanja i pojašnjavajući uloge okupatora, kvislinga i četnika. Tako nailazimo na deo gde Kosta Pećanac otpozdravlja Dinkelmanu sa: „Zdravo, novi ratni savezniče“.

Ovakav tip dramatizacije više je izuzetak nego česta pojava u partizanskom teatru, iako će folklor i epska poezija biti prisutni sve vreme rata. Bez obzira na to što je umetnost NOB-a nastaje u vanrednim, ratnim okolnostima, većina pozorišnih grupa (bile one profesionalne ili amaterske) držaće se uglavnom poznatih dramskih

dela nasleđenih iz predratnog građanskog pozorišta. Na primeru dramatizacije pesme *Početak bune protiv dahija* može se videti upotreba narodne kulture i nasleđa, i možda možemo da ga posmatramo kao jedan od pokušaja deelitizacije kulture i umetnosti za vreme NOB-a, te kao približavanje kulturnog sadržaja širim narodnim masama.

ПРОГРАМ

I.

По подне у 14 часова у сали хотела „Крен“
одржаће се

МИТИНГ

за оснивање „Српског народно-ослободилачког омладинског савеза“ са следећим дневним редом:

- 1) Отварање и избор председништва
- 2) Резолуци о циљу Савеза
- 3) Поздрав и говори
- 4) Избор окружног одбора Савеза
- 5) Читање поздравног омладинског Савеза, Енглеске и Борбена на фронту
- 6) Хеј Словени.

Други омладинци и омладинке,
Дошао је час када сви ми излазимо да уједињено све слојеве снаге у ослободилачкој борби изајет народа.
Показано да је сва српска омладинско јединица и слојевна клада је у питању слобода и борба против мрског окупатора.
Јединство српске омладине биће залог и гаранција победе читавог народа у борби за слободу.
Омладине нашег краја увек је била у првом борбеним редовима, и то је доказала храљу наших наших најбољих другова.
Зби своје младе слободарске борбене редове, омладинско чачанског краја.
Покрtaj колко год те има на велики оснивачи МИТИНГ Српског Народнo-ослободилачког омладинског савеза.

II.

Увече у 7 часова у сали хотела „Крен“
одржаће се

Културно вече

са следећим програмом:

- 1) **„Хеј Словени“** - песма хор партизана
Хеј Словени јоште живи Слободе зар даде нам Бог
Дух наших делова Сили громовити
Док за народ срце бије Нико никад не сме нам
Нашогах сивога. То благо нам урабити
- Ивани, жени, духу словенски Ми стојимо востояно
Јавине прехола Како килтурне
Залуз прети понов пакла Проклет био издајца
Залуз ватра грога. Наше доминице.
- 2) **Поздравна реч** - друг партизан
- 3) **„Ми знамо судбу“** А. Шентић - резултате друг партизан
„И сада нам мушке увекте живите
Гробица наши борбе се с вама!“
А. Шентић.
- 4) **„Планино моја“** хладична мелодично песна - песна терчет партизана
песна терчет партизана
- 5) **„Још није време“** савенске рецитација и песна. Јован Говорни хор партизана
Говорни хор партизана
- 6) **„Ми млади“** од другог Пуљавце Героваћа - резултате друг партизан
резултате друг партизан
- 7) **Савремена књижевност** - црта друг партизан
- 8) **„Почетак Буне на Јастреб 1941 год“** - комад у 1 делу по народној песни - позоришна група партизана.

ЛИСТА:

Даниелман	Старица Фино
Недић Алена	Жока
Савић Јосиф	Ване
Коста Петрић	Гласник

★ I-16: Kopija programa za omladinski miting i kulturno veče u Čačku.

Storčičan syne na saonye.

(Nevit)

Lounneman (Lounn u bauny) - - - - -

(Nevit)

Nevit konye

Itjako ztojnu motho Lounneman
Itjako ztojnu a jay vovye gajnu.
I gajnuho vjedn vobitnyj gajnu.
Itj gajnuho vovye se vjedn.

(gajnu bavit u Nibkany)

Lounneman (Nebkany): - - - - -

Nebkany

(občanu se pyryjy - - -)

Nevit konye (yzznyjka) Nibk gaja ga gajnuho myho!

Nebkany

Lounneman

Nebkany

Lounneman

Nebkany

Nevit (vovye ho vovye vovye)

Itjokohenu vovye vovye
Nobn vovye vovye vovye
Itjoko vovye vovye vovye

(občanu na vovye, gajnu na u vovye vovye)

Lounneman

Nebkany

Lounneman

Nebkany

Lounneman

Nebkany

(Lounneman u bauny vovye, ob vovye gajnuho vovye
yzznyjka ho vovye u vovye vovye a za vovye
vovye vovye u vovye vovye vovye vovye
vovye vovye.)

★ I-17: Dve stranice dramatisacije komada „Buna na dahije 1941. godine“.

Гореван дуче ил гасије (Саврст)

Лауреман - - - - -
Вегут Кинија - - - - -
(ураде Саврст и Печаву)

Печаву - - - - -
(саван се гургују и сегодју на јасине и ворнују
саврстаре)

Вегут - - - - -
Печаву - - - - -
Саврст

Ана, рајдан, рудније ирмине!
Оно, јондан, во нас дођо тује!

Лауреман - - - - -
Трачун - - - - -
Печаву - - - - -
Саврст

Саврсте мило ил рудне обрине,
ил обрине илне неораконе,
од Бигије мије келне чуре,
Корна касте рогуно и Саван!

Вегут - - - - -
(ил саву на коре гуре ил и речитијој)

Саврст - - - - -
опан, јондан ил Вегут Кинија,
Шкоја валане ваврстаре мотка.

Лауреман - - - - -
Печаву - - - - -
Саву опро - - - - -
Вегут - - - - -
Саву опро - - - - -
Лауреман - - - - -
Саву и Саву - - - - -

(Зор кору и Саву рибдју, саврсту гасије
саву гурмијено на коре и хвалују и за гурдује.
Узвезување и гурмије од гурде саврстују задне
гурмије.)

PARTIZANSKA ŠTAMPA

★ Prilog 6:
Narodno-
oslobodilački
odbori, str. 108.

Pitanje štampe bilo je od presudnog značaja za informisanje stanovništva o neprijateljskom delovanju i zločinima, ključnim odlukama partije i rukovodstva ustanka, kao i za politizovanje partizana u četama i komunikaciju među odredima. U izveštajima o radu partizanskih jedinica i Narodnooslobodilačkih odbora (NOO)★ skoro uvek je jedna od tački bila posvećena iznošenju podataka o radu u oblasti štampe i propagande, kao što je vidljivo i u pomenutom primeru izveštaja odreda iz topličkog kraja. O izdavačkoj delatnosti Branko Petranović iznosi sledeće podatke: „Tokom rata na slobodnoj teritoriji i u vojnim jedinicama došlo je do neviđene izdavačke delatnosti na raznovrsnim tehnikama. Izdato je oko 3.500 raznih listova. Tako je sačuvano oko 11.000 listova, grafika i crteža čiji su autori 230 umetnika, koliko ih je učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije. Objavljena je 151 zbirka pesama, 111 knjiga i brošura umetničke proze i 102 zbirke reporterskih tekstova. Široko su bile rasprostranjene zidne i usmene novine.“²⁸

Sa oslobođenjem Užica, u kome su se nalazile dve štamparije, i Čačka, u kome je bila fabrika hartije, obezbeđeni su relativno stabilni uslovi za pokretanje ozbiljne izdavačke aktivnosti. Formalno, bio je to početak izlaženja slobodne štampe posle uvođenja Šestojanuarske diktature. Rad štamparija u Užicu počeo je odmah po oslobođenju, a 1. oktobra 1941. izašao je prvi broj *Vesti* lista Užičkog NOP odreda. Do 17.

28 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918—1988.*, knjiga 2, „Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941—1945“ (Beograd: Nolit, 1988), 371.

oktobra je izašlo petnaest brojeva, kada su *Vesti* zamenjene izdavanjem *Borbe* (organa Komunističke partije Jugoslavije).[★] Sadržaj ovih listova bio je jasno u tonu tadašnje politike i ideološkog okvira KPJ. Izdanja *Borbe* u ovom periodu treba posmatrati u ključu njene osnovne svrhe glasila partije, ali je ovaj prostor korišćen i za samokritiku i razmatranje otvorenih pitanja važnih za ceo Narodnooslobodilački pokret. Ova kritička nota biće dosta jasnija u drugom periodu izlaženja *Borbe*, od oktobra 1942. do februara 1943. Užičke *Vesti* i *Borba* obavestavale su o radu NOO, kroz pisanje o bitnim odlukama, objavljivanjem javnih poziva, informacija o izborima, i drugim komunalnim poslovima, što je uključivalo pregled kulturnih dešavanja. Tako je u desetom broju *Vesti*, od 12. oktobra[★], objavljen poziv za kulturno-zabavno veče s programom priredbe o kojoj će biti objavljen izveštaj u dvanaestom broju.[★] Novine su objavljivale poznate revolucionarne pesme, kao i pesme partizana amatera (neke će ostati nepotpisane) stvarane u toku ustanka. Objavljena je i zbirka pesama *Antifašističke pesme*[★], u sklopu proslave Oktobarske revolucije, a inicijativa je pokrenuta nakon održavanja „Festivala narodnih pesama“.[★] Književnost je igrala značajnu ulogu u politici opismenjavanja i obrazovanja, o čemu svedoči članak u *Vestima* povodom otvaranja knjižnice.[★] Napori na polju kulture bili su borba za normalizaciju života u ratom zahvaćenoj svakodnevici, ali je to bila i borba za izgradnju nove kulturne sfere, prevazilaženje buržuske kulture, koju je trebalo da zameni kultura proletarijata.

★ Prilog 5: *Borba i partizanske štamparije*, str. 92.

★ I-9: Najava priredbe, str. 69.

★ I-8: Reportaža o održanoj priredbi, str. 67.

★ I-18: Antifašističke pesme, str. 89 i 91.

★ I-10: Članak iz *Borbe*, str. 69.

★ I-24: str. 97.

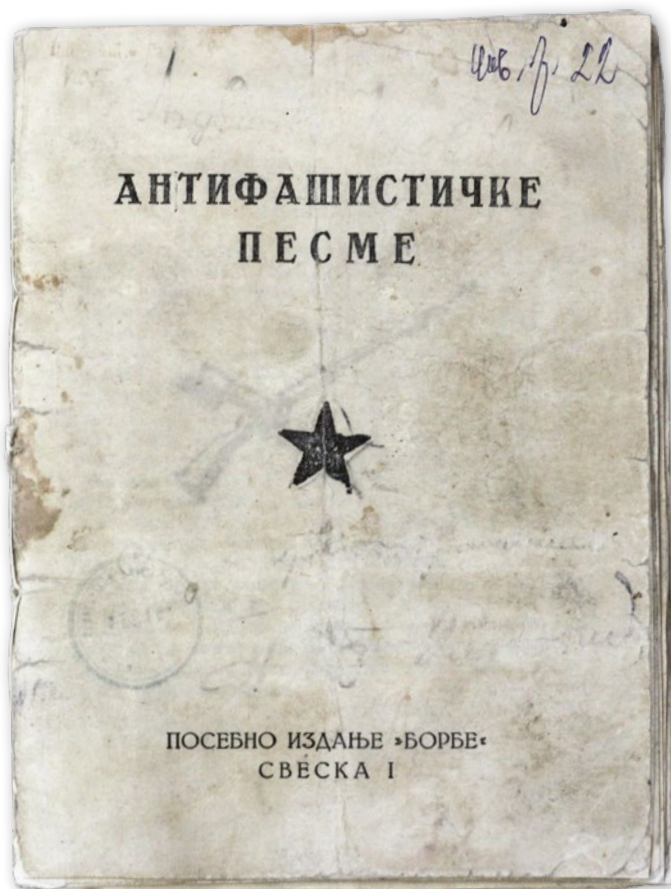
PROSLAVA OKTOBARSKE REVOLUCIJE

Direktniji uticaj KPJ na kulturnu delatnost, u toku Užičke republike, u najvećoj meri je ostvaren tokom priprema za proslavu dvadesetčetvorogodišnjice Oktobarske revolucije, organizovane 7. novembra 1941. godine. Organizaciju proslave moramo posmatrati kao potrebu KPJ da potvrdi svoju politiku prema Sovjetskom Savezu i Kominterni, kao i da obezbedi njihovu zvaničnu podršku za ustanak. Dovoljno je pobrojati od čega se sastojao program Proslave u Užicu (svečani broj *Borbe*, Vojna parada, miting, izložba o SSSR-u, svečana akademija i priredba Kulturne čete), pa da bude jasno da su uloženi veliki napor i rad. Proslava je bila organizovana uz uputstva rukovodstva KPJ. Sve kulturne grupe i svi kulturni radnici i radnice bili su angažovani na ovom radu, i bilo je neophodno ostvariti saradnju među svim umetnicima. Kasnije će sličan model biti korišćen tokom svih bitnih proslava i političkih skupova NOP-a (za zasedanje AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu, zatim za zasedanje ZAVNOH-a, AFŽ-a, SKOJ-a, itd.).

Proslava je organizovana i u drugim oslobođenim mestima i u partizanskim odredima. Postojala su jasna uputstva o načinu proslave i organizaciji 24-godišnjice Oktobarske revolucije. O tome svedoči uputstvo upućeno i naslovljeno sa „Svim partizanskim jedinicama i novim članovima partije Okružnog komiteta KPJ u Valjevu“, iz novembra 1941. * U pismu se navodi tačan plan programa koji bi obuhvatio četiri govora, i to po jednog predstavnika: partije, partizana, omladine i ženâ, zatim da „oni drugovi koji se osećaju slobodnim da slobodno govore govore slobodno, a ukoliko nisu vešti u slobodnom govoru, onda neka pročitaju govore koje vam u prilogu dostavljamo“.

* I-17: Uputstvo za organizaciju proslave Oktobarske revolucije, str. 90.

Dalje se navodi spisak pesama koje treba spremi za kulturno-umetnički deo proslave, kako ukrasiti mesto proslave, i da se po mogućstvu posle programa prirede veselje i igranka. Na kraju se insistira da se ulože svi naponi da proslava bude posećena i da to bude zajednička proslava partizana i naroda.

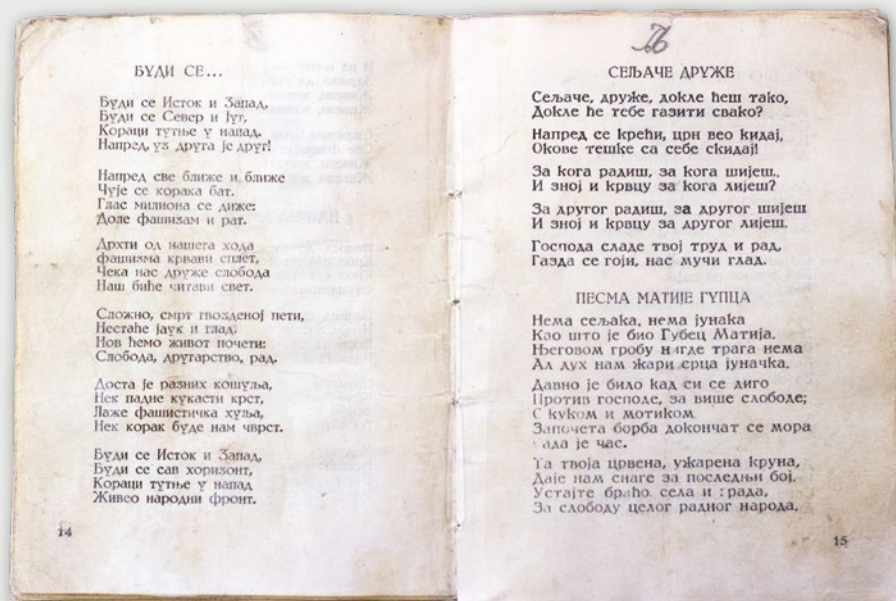

★ I-18/1: Naslovna strana zbirke „Antifašističke pesme“, objavljena 1941. u Užicu.

★ I-20: Ilustracija objavljena u svečanom broju Borbe povodom proslave Oktobarske revolucije, 7. novembar 1941.

★ I-18/2: Unutrašnje strane zbirke „Antifašističke pesme“.

БУДИ СЕ...

Буди се Исток и Запад,
Буди се Север и Југ,
Корази тугње у напад,
Напред уз другга је друг!

Напред све ближе и ближе
Чује се корака бат,
Глас милиона се диже,
Доде фашизам и рат.

Дрхти од нашега хода
Фашизма крвани шлет,
Чека нас друже слобода
Наш биће читави свет.

Сложно, смрт гвозденој пети,
Нестаће јук и глад,
Нов хемо живот почети:
Слобода, другарство, рад.

Доста је разних кошуља,
Нек падне вукасти крст,
Леже фашистичка хуља,
Нек корак буде нам чврст.

Буди се Исток и Запад,
Буди се сав хоризонт,
Корази тугње у напад,
Живео народни фронт.

14

СЕЉАЧЕ ДРУЖЕ

Сељаче, друже, докле ћеш тако,
Докле ће тебе газити свако?

Напред се крећи, црн вео скидај,
Окове тешке са себе скидај!

За кога радиш, за кога шијеш,
И зној и крвцу за кога лијеш?

За другог радиш, за другог шијеш
И зној и крвцу за другог лијеш.

Господа сладе твој труд и рад,
Газда се гоји, нас мучи глад.

ПЕСМА МАТИЈЕ ГУПЦА

Нема сељака, нема јунака
Као што је био Губец Матија,
Његовом гробу нигде трага нема
Ал дух нам жари срца јунака.

Давно је било кад си се лиго
Против господе, за више слободе;
С куклом и жотиком,
Запосета борба доконтат се мора
Када је час.

Та твоја црвена, ужарена круна,
Дане нам снаге за посадењи бој,
Устајте браћо, седа и :рада,
За слободу целог радног народа.

15

BORBA

Borba je pokrenuta 1922. godine kao glasilo Komunističke partije Jugoslavije. Njeni urednici i saradnici često su bili hapšeni i osuđivani zbog kritike vlasti u objavljenim člancima. Nakon šestojanuarske diktature, *Borba* je, da bi se izbegla zabrana, izlazila neredovno i pod različitim imenima. S početkom ustanka doneta je odluka o ponovnom pokretanju *Borbe*, i tada je odlučeno da u prvom uredništvu budu: Tito, Milovan Đilas, Sreten

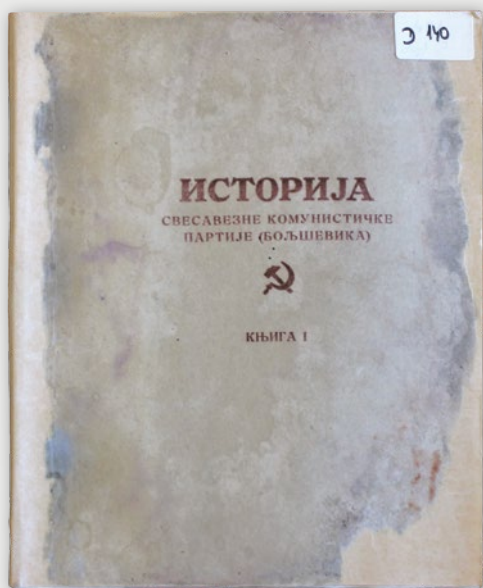
Žujović, Ivo Lola Ribar i Rodoljub Čolaković, a jedan deo poslova poveren je i Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, u kome su bili i Cana Babović, Milentije Popović i Vladimir Dedijer (Dedijer 1944, 44).

Štampanje *Borbe* otpočelo je tek s premeštanjem Vrhovnog štaba u Užice, oktobra 1941. godine.

Prvi broj je objavljen 19. oktobra, i sve do 27. novembra izlazila je triput nedeljno, kada su štamparija

★ I-22:
Štamparija *Borbe*
u Užicu 1941.
Priprema hartije
za štampu.

★ I-23: Naslovna strana, *Istorija SKP(b)*.

★ I-23: U Narodnom muzeju u Užicu nalazi se jedan primerak *Istorije SKP(b)*. Nismo uspjeli da ustanovimo da je to primerak nastao za vreme Užičke republike.

i uredništvo evakusani u pravcu Zlatibora. U Užicu je objavljeno devetnaest brojeva na velikom formatu, u tiražu od (oko) 10.000 primeraka, a u uredništvu su bili: Edvard Kardelj, Marjan Stilinović, Vladimir Dedijer, Mitra Mitrović, Dušan Nedeljković i drugi (Radovanović 1972, 206).

Za vreme trajanja „republike“ uredništvo i štamparija novina preseljeni su nekoliko puta. Štamparija se najpre nalazila u bivšoj štampariji

„Romanović“, a redakcija je bila smeštena u hotelu „Palas“. Usled povećanja obima posla, i nakon preseljenja jedne štamparije iz Čačka u Užice, štamparija se premešta u prostorije Narodne banke u Koštici (deo Užica). Tamo je štamparija imala povoljnije uslove za rad (salu za slaganje, mašinsku salu, knjigoveznicu, trpezariju i dve sobe za spavanje), pa su započeti obimniji poslovi, među kojima je najznačajniji nastavak štampe *Istorije SKP(b)*.★

Svečani dvobroj *Borbe*, povodom proslave Oktobarske revolucije, štampan je u dve boje i ilustrovan klišeima umetnika iz „Partizanskog ateljea“. Kao posebno izdanje *Borbe* u sklopu proslave objavljena je zbirka *Antifašističkih pesama*, nastala na inicijativu Dragoljuba Jovaševića, člana „Kulturne čete“ u Užicu. Kako su štamparije bile pretrpane poslom (Pored *Borbe*, izdavan je *Bilten Vrhovnog štaba*,

Omladinska borba, razni proglosti i leci, kao i nekoliko brošura) na predlog radnika zbirka je štampana „u toku jednog popodneva i noću.[...] kad su mašine bile slobodne.“ (Koružić 1983, 530)

Štamparija je imala probleme sa zalihama boje, pa je bilo i pokušaja pravljenja boje o čemu svedoči Midrag Koružić: „Profesor Pavle Savić dao je recept da se štamparska boja pravi od čadi. U blizini štamparije naložena je vatra od luča i pokrivena sandukom, koji je iznutra obložen platnom. Komandir straže pri štampariji Čedomir Jevtović odredio je stražara da vodi računa o vatri. Sanduk se ipak zapalio i vetar je poneo plamen prema štampariji. Vatra je brzo ugašena, ali gradom se pronela vest da je štamparija *Borbe* u plamenu“ (Koružić 1983, 529).

Usled Prve neprijateljske ofanzive štamparija je evakuisana u noći iz-

među 28. i 29. novembra u pravcu Zlatibora. Za evakuaciju je bio zadužen Marijan Stilinović sa grupom štamparskih radnika koji su iz Radničkog bataljona upućeni na ovaj zadatak. Na Palisadu (Zlatibor) nastavljene su pripreme novog broja *Borbe* i slaganje *Istorije SKP(b)*.

Usled brzog prodora nemačkih jedinica, rad štamparije je obustavljen, a mašine su sakrivene u selu Dobroselica, zajedno s primercima *Istorije*, osim par primeraka koji su, po svedočenju Miodraga Koružića, ostala kod Cane Babović.

Uslovi za ponovno izdavanje *Borbe* stekli su se nakon oslobođenja Livna (avgusta 1942. godine), u kome se nalazila jedna bolja štamparska mašina. Doneta je odluka da se mašina premesti u selo Drniće (Bosanska Krajina), i da se tamo oformi štamparija. U Drniće je premeštena redakcija *Borbe*, koju su tada činili: Moša Pijade, Milovan Đilas, Lola Ribar, Veselin Masleša,

ОМОГУЂИМО КУЛТУРНИЈИ ЖИВОТ НАШОЈ ОМЛАДИНИ

Ослободилачка борба јуначких партизана створила је на свој ослобођеној територији нове и као никад до сада повољне услове да омладина у четима као и у позадини са невидним замахом развије свој културни рад. Као пре неколико година у Шпанији, тако данас код нас треба на темељу нових услова у ослобођеној области да никне снажан покрет освајања и предавања омладинским културно просветним тековина које су омладинским масама биле ускраћене у бившој Југославији, а које је окупација и потпуно угушила. Јер ослободилачка борба поред слободе доноси народу и културу против које се данас бори хитлеровска бандитска војска, јер култура јесте тековина читавог народа и њему треба да припадне.

РАД У ЧЕТАМА

У томе смислу омладина на ослобођеној територији има широке могућности и треба да их правилно и не губећи вредна искористи. Потребан је културан рад у нашим четима подићи на нов степен, оживети га и културно подизати ниво партизанске омладине:

1) Организовати четне или водне новине, које треба да буду од једног живота партизанске омладине, њене борбене и културне активности. Преко њих пишете о својим борбама, о својим херојима, оне нека вам послуже за шабљоне свих недостатака, да се из њих издвоје све слабости и васпитавају те у духу јунаштва партизанску омладину. Пре њих развијајте дух иговање и овесне дисциплине свесних народних и омладинских бораца. Учвршћујте морал и ујарну способност омладинских редова, негујте другарство и љубав међу младим борцима одржа; преко њих обавештавајте своје другове о ставу правих народних бораца према свим питањима, која унапређују или уназађују ослободилачку борбу; упознавајте наше младе борце са животом и борбом совјетске омладине и култе јединство и оружано братство са совјетском омладином и свом антифашистичком омладином света.

2) Држите предавања о важним питањима која вас интересују.

3) Организујте мале приредбе са програмом, рецитацијама и песмама.

4) Заједнички учите омладинске, родољубиве и антифашистичке песме, с којим ћете ићи у борбу, пролазити кроз села и маршовати нашим слободним градовима.

5) Стварајте мале четне, позоришне групе, способне да изведу који актуелан позоришни комад.

6) Зађите у села и окупљајте сеоску омладину, нека село види да ви носите нови живот, знања, културе, песме и радости, живот светлости насупротив животу мрака у коме још живи наше село.

КУЛТУРА И ЖИВОТ У ГРАДОВИМА

Ви у градовима широко развите свој културни рад.

1) Стварајте Омладинске Савезе, нека у њима гори светлост културе.

2) Стварајте књижнице и читаонице.

3) Организујте културне, уметничке и музичке вечери.

4) Организујте уметничке секције које ће изводити позоришне комаде, певати и рецитовати нове песме, гадити музику и народне игре, који ће ићи по селима и међу борце на положајима.

5) Држите предавања и за њих ангажујте познате пријатеље културе и омладине.

6) Широко растурајте нашу штампу која нас наоружава свешту и челичи нашу веру у победу, учи вас како да помогнете фронту и народу.

ОСВОЈИМО КУЛТУРУ ЗА НАШЕ СЕЛО

Партизани и нова народна власт, народно-ослободилачки одбори, створили су све-улове да пламен културе бујне у нашим селима и да се разгори широко, да осветли сав мрак у коме су наше село и његову омладину намерно држали разни зеленаши, г-зде, господа, пандури и жандарми, разне продане и ненародне владе и окупација.

1) Одмах приђите стварању народно-ослободилачких омладинских Савеза по свим општинама, по свим селима.

2) Свако село да добије своју читаоницу, да се ту окупља, да се извачи испод штегног и непријатељског утицаја разних гетоколонана и слугу окупатора наша сеоска омладина.

3) Читајте и широко делите „Борбу“ и „Омладинску борбу“, јер оне вам говоре истину о свему, јер оне вас уче ко вам је прави пријатељ и ко се бори за ваше ослобођење за нови културни живот селана, где ће се чути радост ишарати, горети електричне светилке и мрак бити растран.

4) Стварајте музичке зборове, негујте своје игре и своје песме, јер оне су ослободарске.

5) Организујте алфабетске читајеве да у нашим селима нема неписмених, да сви могу читати књиге и наше новине, билтене, прогласе и објаве, да могу савнати потпуну истину о себи и о борби која се данас води.

Данас школе не раде јер ми се налазимо у рату, али ипак окупљајте оне најмлађе, учите их да читају и пишу, да негују свој ирски језик и да својим укућанима и друговима читају о борбама и победама народног покрета у целом свету, о данашњем и сутрашњем животу омладине, који треба да јој дадне све оно што јој припада — а у првом реду да је наоружа знањем и да јој омогући културни живот.

Тако ће наша ослободилачка борба постати пуница и добити свој прави смисао: за народно ослобођење, очување и освајање народне културе, која је народу и омладини ускраћивана и отимана читаних двадесет и неколико година! Тако ћемо ми и на делу показати да наша борба јесте борба напредка и културе против назака и мрака некултурних варвара који уништавају све драгоцене културне тековине народа и омладине читавог света.

ФИНСКА

Финска влада забранила је омладини слободно кретање у врелену од 4 и по сати после подне до 6 сати у јутро. За ово време финска омладина не сме да напушта своје куће. Ова забрана важи особито за оне финске градове у којима је у последње време дошло до противратних демонстрација од стране финске омладине.

★ I-24: Prvi broj časopisa *Omladinska borba*, izdat 17. novembra 1941. u Užicu.

Mitra Mitrović, Vladimr Dedijer i Olga-Žoga Kovačević i Sreten Žujović. Urednici u ovom periodu su: Moša Pijade i Veselin Masleša. U Drinićima je izdato osamnaest brojeva *Borbe*, a u ovoj štampariji je rađeno dosta značajnih listova i brošura, među kojima su: *Narodno oslobođenje* (organ AVNOJ-a), *Bilten Vrhovnog štaba, Žena danas* (organ Antifašističkog fronta žena), brošura o Jasenovčkom logoru itd. Vladimir Dedijer u svojoj brošuri *Partizanske štamparije* navodi dosta precizne cifre o radu štamparije u Drinićima, pa je npr. u ovom periodu odštampano 68 publikacija u 181.147 primeraka, na ukupno 2.011.368 strana (Dedijer 1945, 63). Štamparija je evakuisana nakon početka Četvrte neprijateljske ofanzive, i *Borba* će se ponovo štampati od 15. novembra 1944. godine, nakon oslobođenja Beograda.

★ I-25: Vesti, 17. oktobar 1941.

С овим бројем престаје налазити наш лист ВЕСТИ. Од идуне недеље, од 19-ог октобра о. г., почеће да излази

БОРБА

орган Комунистичке Партије Југославије
Лист ће излазити на великом формату, три пута недељно и обухватати сав политички, друштвени, економски и културни наш живот у данашњем нашем напору народног ослобођења.

Порука научника Николе Тесле

Југословен Никола Тесла упутио је из Америке поруку братском руском и југословенском народу: „Ми Југословени у туђини пратимо ослободилачку борбу братског нам руског и југословенског народа који прољевају крв за слободу и цивилизацију свију и свих оних народа који се налазе под фашистичком влашћу. Ја тврдо вјерујем у победу.“

Помозимо стварање наше књижице и читаонице!

Ових дана, на иницијативу народно-ослободилачког одбора биће отворена књижица и читаоница у просторијама Соколског дома. Он ће се поглавито састојати из књига које припадају ујичким гимназијским и ђачким дружинама. Међутим, тих књига ни раније није било много а и од оног броја колико их је раније било доста је уништено од стране нашег „цивилизованог“ окупатора. Ипак, број књига које су затечене у тим књижицама толики је да може да послужи као подлога за даљи рад у том правцу. Али, само као подлога. За једну праву књижицу, достојну слободног Ужица, потребно би било много више од оног чиме се располаже. Потребно би било да свако од нас приложи по неку од својих књига или да их уступи књижици на послугу. Нарочито би било пожељно да они који располажу својим приватним библиотекама исте предају и да на тај начин омогуће да се они који су жељни књига а који их никад нису имали њима послуже. На тај начин они ће у многоме помоћи борбу свога народа.

Грађани Ужица, помогните стварање своје књижице. Приложите и позајмите своје књиге. Помогните свом народу да се просвети. Не заборавите никад од кољског је значаја у нашој борби истина и култура. Сетите се само како их наш највећи непријатељ, фашизам, прогони, па ћете увидети њихову праву вредност. Зато, још од данас, почните са прилагањем ваших књига у просторијама Соколског дома.

Велини омладински митинг

Данас у петак 17-ог октобра, одржаће се у Соколском дому велики, историски омладински митинг на коме ће се основати Српски народно-ослободилачки омладински савез. Све младе снаге нашега народа ујединиће се у овај савез који ће високо понети заставу слободе наше родне груди. Млади ујичани и ујичанке, сви на овај историски посао!

У недељу сви на културно вече

„Уметничка секција“ приређује у недељу културно вече са обилатим програмом: Политички скеч, хорске рецитације, Врабац, певачки хор, оркестар и друге тачке.

Почетак у 8 сати у сали Соколане.

UŽIČKI TEMELJI KULTURE NOP-A

Iz arhivskih materijala ne može se iščitati da je KPJ u prvim mesecima ustanka imala determinisan pravac delovanja na polje kulture i posredstvom nje, premda će se neki pravci naslutiti. Kulturne aktivnosti realizovale su se na temelju potrebe da svako svojim sredstvima doprinese borbi za oslobođenje zemlje, ali i borbi za nove društvene okolnosti. Iako je KPJ bila činilac ovih procesa sa definisanom organizacionom strukturom i ideološkim aparatom, kulturni procesi su u velikoj meri otpočeli zahvaljujući aktivnostima predratnih naprednih umetničkih grupa i amaterskih KUD-ova. Ovo nas upućuje na pitanje da li se shodno tome može reći da je razvoj većine (iako ne svih) kulturnih aktivnosti bio kreiran i iniciran odozdo. Kultura je trebalo da približi politiku KPJ i njene revolucionarne težnje, s jedne, i narodne mase koje su u borbu ulazile pre svega zarad oslobođenja od okupatora, sa druge strane. Naznake ovih revolucionarnih procesa i težnji mogu da se naslute u kulturnoj delatnosti ovog perioda, a njihovo sistemsko uobličenje doći će u nastupajućem periodu NOB-a. Ovde pre svega treba istaći da je u Užicu nastavljen proces demokratizacije kulture i procesa njene proizvodnje, a kolektivni rad postaje uobičajena forma stvaranja umetničkih sadržaja.

U periodu od 67 dana postojanja slobodne teritorije „Užičke republike“, NOP je, s Komunističkom partijom na čelu, prošao kroz prvu fazu izgradnje ustanka. Ova etapa je završena vojnim neuspehom kada su 29. novembra nemačke snage porazile borce Radničkog bataljona na Kadinjači. Usled napuštanja Užica kulturna delatnost je prekinuta, poslednju priredbu Kulturna četa izvešće 27. novembra, a neki od

umetnika će i stradati tokom borbi.²⁹ Jedino se rad štamparije nastavlja i tokom povlačenja, krenuće se sa štampom novog broja *Borbe* (koji nije završen), i nastavljeno je sa štampanjem i slaganjem *Istorije SKP(b)* (čitav tiraž je izgubljen). Iako štamparske mašine nisu stigle na slobodnu teritoriju, ovi procesi neće biti zaustavljeni, i u narednom periodu doživće određene transformacije. Iskustva „Užičke republike“, napravljene greške (vojne i političke), kao i koraci učinjeni ka stvaranju novog društvenog sistema, pre svega kroz organizaciju NOO, u velikoj meri će se odraziti na dalji razvoj NOP-a i planove Vrhovnog štaba i KPJ. Moša Pijade će iskustva rada NOO već u januaru 1942. pretočiti u prve smernice za organizovanje prelazne vlasti, poznatije kao „Fočanski propisi“. Dalji razvoj kulturne delatnosti biće nastavak predratnog odnosa KPJ prema kulturi, i mnogo jasnije će se ispoljiti ideološka linija i politika, definisana dogmatskim načelima iz Harkova i s Prvog kongresa Saveza sovjetskih pisaca u Moskvi 1934, kada je konstituisana nova književna politika zasnovana na poetičkim načelima socijalističkog realizma.³⁰ Kulturne aktivnosti u NOP-u odvijće

29 Boru Baruha zarobiće četnici i predati ga nemačkim snagama, koje su ga streljale 4. jula 1942. Dragoljub Vuksanović je zarobljen i interniran prvo na Banjicu, a onda premešten u Norvešku.

30 Druga konferencija Međunarodnog udruženja revolucionarnih pisaca, održana 1930. u Harkovu, donela je više direktivnih rezolucija, obvezatnih za nacionalne i regionalne organizacije, čija je svrha bila internacionalizacija iskustava sovjetske proleterske književnosti. Na I. kongresu Saveza sovjetskih pisaca u Moskvi 1934. konstituirana je nova književna politika zasnovana na poetičkim načelima socijalističkog realizma. Na međunarodnoj levici kongres je doživljen kao poziv na okupljanje antifašističkih pisaca na široj platformi od one obznanjene na harkovskom kongresu; na poetičkom planu moskovski kongres je nametnuo model realističke proze, naročito romana, kao dominantna oblika umetničkog izražavanja. Moskovski kongres je u međunarodnoj levoj javnosti doživljen kao izraz nastojanja da se omekšavanjem ideološke tvrdoće, kakva je proklamirana na harkovskom kongresu, proširi i ojača međunarodni intelektualni levi front;

se u skladu sa širom politikom pokreta i delovanja na svim drugim poljima, i kretaće se u pravcu oslobođenja zemlje, promene društvenog poretka, te izgradnje novih institucija narodne vlasti. Na polju kulture ovi procesi su se odvijali u nekoliko segmenata:

- » ka razvoju kulturno-prosvetne delatnosti u partizanskim jedinicama i Narodnooslobodilačkim odborima;
- » ka regulaciji ovog polja osnivanjem institucija kulture i osnaživanju institucionalnog delovanja;
- » ka okupljanju što većeg broja profesionalnih umetnika i kulturnih radnika u redove Narodnooslobodilačkog pokreta.

Ovi procesi će imati svoje uspone i padove tokom 1942. i 1943. godine, no mi ćemo se fokusirati na pojedine događaje koji su se istakli kao značajni za dalji pravac razvoja kulturne delatnosti. Svi segmenti kulturne aktivnosti dostići će skoro pa svoje finalno uobličjenje u periodu Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, novembra 1943, i biće u potpunosti definisani politikom KPJ i njenim državotvornim težnjama. U ovim procesima jasno je vidljiva emancipatorska politika KPJ i njen potencijal, ali takođe treba dalje promišljati da li je i u kojoj meri ona kontrolisana i napuštena zarad izgradnje nove države u okolnostima koje su dosta zavisile i od međunarodne politike prema NOP-u.

socijalistički realizam u prvi mah nije doživljen kao dogma, već kao stvaralačka metoda koja će mobilisati umetnikovu slobodu i kreativnost. Preuzeto sa: *Sukob na ljevici*, „Leksikografski zavod Miroslav Krleža“, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1773>, pristupljeno 11/2016.

★ I-26: Dragoljub Vuksanović, „U borbu protiv okupatora“, plakat nastao 1941. godine.

Lina

SRESKOM NOO - ZA KULTURNO-PROPAGANDNI ODBOR

Propagandni otdjel AVNOJ-a izdavaće svakih osam dana usmene novine, u kojima će obradivati sva pitanja narodno-oslobodilačke borbe, posvećujući naročitu pažnju aktualnim pitanjima izgrađivanja narodne vlasti. Te usmene novine slati ćemo, redovito, svim sreskim narodno-oslobodilačkim odborima, odnosno njihovim kulturno-propagandnim odborima.

U vezi sa usmenim novinama, stavljamo u dužnost kulturno-propagandnih odbora:

- 1) da, preko opštinskih kulturno-propagandnih odbora, organizuju, u svakom selu, čitanje usmenih novina,
- 2) da u svakom našem broju usmenih novina obavezno dodaju po jedan članak o nekom aktualnom pitanju sreza. Pred toga, kulturno-propagandni odbori mogu, po svojoj inicijativi, dodavati našem sadržaju članke iz bilo koje oblasti narodnog života. Te članke kao i članak koji obavezno treba da se napiše o nekom aktualnom pitanju sreza, treba naknadno poslati Propagandnom otdjelu,
- 3) da umnože svaki dobiveni broj usmenih novina, kako bi bar svaka opština dobila po jedan primjerak. U buduću, Propagandni otdjel nastojao da šalje više primjeraka svakom sreskom kulturno-propagandnom odboru.

Ovaj broj usmenih novina ima sljedeći sadržaj:

- 1) Prva dužnost ... Veselin Masleša
 - 2) Srećna Nova Godina! ... Ilja Erenburg
 - 3) Dječji domovi ... Mladen Iveković
 - 4) Srbija se usmiri ne može
 - 5) rezultati šestonedeljne ofanzive Crvene Armije /treba uzeti članak koji se nalazi u posljednom broju "Borbe"/
 - 6) Bataljon majora Maksimova
 - 7) Četa Ljubana Adimovića
 - 8) Vladimir Nazor na oslobođenoj teritoriji
 - 9) Konjiki /pjeva/ ... Vladimir Nazor
- Javite nam odmah u kojim ste sve selima i gradovima čitali ove usmene novine, kako su bile primljene i da li postoje neke primjedbe na njihov sadržaj. Pošaljite nam vaše predloge za idući broj. Također, organizujte što širu saradnju za iduće brojeve usmenih novina.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Bih6, 5 januar 1943 g.

Propagandni otdjel:

Veselin Masleša

POČETAK SISTEMATIZACIJE

U januaru 1942. godine, CK KPJ i VŠ NOP odreda Jugoslavije uputili su više naredbi, odluka i uputstava o radu i delovanju partizanskih odreda i NOO. U njima se, pored ostalih tačaka, navodi važnost kulturno-prosvetnog rada. Ono što se tada potcrtava jeste važnost propagandnog segmenta ovog delovanja, posebno na oslobođenim teritorijama. Izdvajamo jedan deo u kome se navodi: „Politički neumorno raditi. U ovom cilju priređivati kulturne priredbe, konferencije, predavanja, sijela. Sa jedinicama obilaziti mjesta i tom prilikom upoznati narod sa ciljem naše borbe, partizanskim radom i disciplinom [...]. Naše kulturne partizanske priredbe imaju ogromnog značaja. Dakle, s pojedinim četama treba obilaziti sela u propagandne svrhe i za to pripremati planove rada i obilaska.“³¹ Slične formulacije naći će se u depešama upućenim u Sandžak, Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru, i one su težile uspostavljanju ideološke hegemonije, koja bi KPJ s jedne strane obezbedila veću podršku kod naroda, a sa druge strane i jasno odredila političko-ideološku viziju koja je eksplicitno suprotstavljena i starom, građanskom društvu, ali i vladajućem naci-fašizmu. Takođe se ovde ispoljava tendencija KPJ da kulturu vidi kao sredstvo za jačanje revolucije, što potvrđuju pomenutu Močnikovu formulaciju o „simboličkoj aktivnosti“, koja treba da zameni „kulturno stvaralaštvo“. Ne može se sa sigurnošću zaključiti zašto ovakve smernice nisu iznete ranije, da li je to pitanje konsolidacije rukovodstva, potreba za jačanjem ugleda partizanskih jedinica kod stanovništva, odluka da se uđe u otvorenu

31 Zbornik NOR-a, II/2 (Beograd:1954), 236.

klasnu borbu, ili pak sve navedeno, ali u svakom slučaju ova uputstva najverovatnije označavaju početak veće regulacije i kontrole kulturnog rada u NOB-u pre svega unutar partizanskih jedinica.

Potrebno je naglasiti da se u ovom periodu polja kulture i prosvete posmatraju kao jedna celina, tačnije da kultura vrši pre svega obrazovnu funkciju, uz jasnu propagandnu ulogu. Ipak, pogrešno bi bilo ove delatnosti tumačiti isključivo kao propagandu u službi jačanja uticaja ideologije KPJ. Uporno se radilo na opismenjavanju boraca, posebno omladine, međutim u tom segmentu je bilo dosta problema prouzrokovanih stalnim borbama i pokretima jedinica.³² Ipak, ove su aktivnosti nesumnjivo imale i uspeha, nepismenost je tokom vremena smanjivana, a veliku ulogu odigrao je SKOJ, kao centralna omladinska organizacija.³³

Usvajanjem „Fočanskih propisa“ otpočinje se sa stvaranjem novih organa vlasti regulisanjem rada NOO. Radi se o naporima u izgradnji i učvršćivanju paralelnih struktura vlasti, na slobodnoj i okupiranoj teritoriji. Vlast je formalno bila u rukama okupatora i kolaboracionističkih režima, saveznici su tehnički priznavali izbegličku vladu u Londonu, a Narodnooslobodilački odbori su na terenu faktički pokušavali da uspostave kontrolu nad što većom teritorijom, između ostalog organizovanjem slobodnih izbora za organe upravljanja, a sama procedura detaljno je iznesena u „Fočanskim propisima“.³⁴ Nameće se pitanje u kojoj su meri autonomne strukture na terenu mogle da se ostvare, kolika

32 Đorđe Radišić, *Kultura u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Beograd: Vuk Karadžić, 1988), 87–104.

33 *Zbornik NOR-a, II/7*, „Dokumenti Vrhovnog Štaba NOV I POJ decembar 1942 – januar 1943“ (Beograd, 1954), 363.

34 *Fočanski propisi* (Sarajevo: Foča, Muzej Fočanskog perioda NOB, Oslobođenje, 1981), 25.

je bila stvarna kontrola NOP odreda i NOO, kao i u kojim je uslovima uopšte moglo da se održi glasanje za narodne predstavnike, ali svakako treba imati u vidu da je određena ideja o demokratizaciji vlasti postojala, kao i da je istaknuto pravo ženâ da biraju i budu birane.³⁵ U septembru 1942. godine, Veselin Masleša, član Centralnog Agitprop odeljenja VŠ NOP i DV odreda Jugoslavije i CK KPJ piše direktivni članak povodom organizovanja izbora za organe narodne vlasti u krajevima BiH, u kome o zadacima Narodnooslobodilačkih odreda između ostalog kaže: „Konkretno, pred novim narodno-oslobodilačkim odborima, na cijeloj oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine, stoje slijedeći zadaci: organizacija i vršenje cjelokupne narodne vlasti sem vojne, uspostavljanje i održavanje reda i sigurnosti, borba protiv izdaje i petokolonaštva, suzbijanje kriminala, regulisanje privrednog života, mobilizacija materijalnih sredstava za front, prosvjetna i kulturna organizacija, privremeno vršenje sudske vlasti (sem za stvari koje spadaju u nadležnost vojnih sudova).“³⁶ Ovo je prvi nama poznat dokument koji kulturnu delatnost stavlja pod okrilje Narodnooslobodilačkih odbora i u njemu se samo nagoveštava početak sistemskog uređenja ovog polja, koje će biti dosta jasnije u nadolazećem periodu.

Nove naredbe koje se odnose na jedan segment kulturnog i propagandnog rada u partizanskim odredima uputiće 20. oktobra 1942. Moše Pijade, koji će u tom trenutku biti na poziciji šefa Privremenog upravnog odseka Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije. U dopisu stoji

35 Bez pisanih pravila ženama je omogućeno učešće na izborima od 1941. godine, a tu praksu su potvrdili Fočanski propisi 1942. Zvanično pravo glasa ženama uvedeno je 11. novembra 1945.

36 *Zbornik NOR-a*, II/6, „Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ“ (Beograd: 1957), 69.

niz zadataka koji se stavljaju politodelima i politkomesarima na izvršenje, a koji su usmereni ka sakupljanju informacija o kulturno-prosvetnom radu u partizanskim odredima, sakupljanju podataka o zločinima okupatora, a sve u cilju jačanja propagande u svetu i kod domaćeg stanovništva. Posebno je zanimljiva tačka 1, u kojoj se traži: „a) po jedan primerak svih dosadašnjih izdanja (listova, brošura, letaka, kulturno-priredbenog i drugog materijala), a ubuduće isto tako i od svakog novog izdanja... b) po jedan primerak svih fotografija iz naših borbi i iz naše pozadine, kao i zaplenjenih neprijateljskih fotografija [...]. Na poleđini svake fotografije ili na listu na koji bude eventualno prilepljena napisati šta ili koga predstavlja, gde je i kad snimljeno, a može i čiji je snimak [...] d) Tekstovi partizanskih pesama i narodnih pesama iz ustanka.“³⁷ Najverovatnije je da će deo sakupljenog materijala služiti za organizaciju izložbe u Livnu novembra 1943. i pripremu foto-albuma o NOP-u, koji je spremao Moša Pijade, i trebalo je da se štampa u Kairu, ali je uništen prilikom pogibije Ive Lole Ribara 27. novembra 1943. godine. Pitanje je kakve su bile posledice ovakvih zahteva, tačnije kako je ovakva direktiva mogla da utiče na rad kulturnih odeljenja, da li je ona bila podstrek za unapređenje rada, ili je proizvela veći pritisak kontrolom sadržaja koji bi u potpunosti bio na političkoj liniji KPJ? Da li se potreba za odgovaranjem na zahteve odrazila u stvari dobro ili loše na moguće potencijale kulturne delatnosti u samim partizanskim odredima, i da li su sami partizani bili pod pritiskom da li će adekvatno odgovoriti na postavljene zadatke? Ova pitanja ostaju otvorena i teško je dati sveobuhvatan odgovor ili sud o mogućim implikacijama ovakvih

37 *Ibid*, 252.

poteza rukovodstva pokreta. Trenutno jedino možemo pokušati da izvučemo određene zaključke analizom jednog broja izveštaja o radu različitih partizanskih jedinica i partijskih organizacija o kulturno-prosvetnom radu.

★ I-28: Izložba partizanske fotografije, otvorena u Livnu u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Prvi Narodnooslobodilački odbori (NOO) osnivaju se od jula 1941. godine; pod različitim imenima nastaju: seoski, opštinski, sreski, gradski, okružni i zemaljski (glavni) narodnooslobodilački odbori. Tokom savetovanja u Stolicama, NOO se definišu kao organi koji su obuhvatali sve funkcije vlasti na datom području. U prvom broju *Borbe* od 19. oktobra 1941. objavljen je članak Edvarda Kardelja „Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti“, u kome se detaljnije pojašnjava formiranje odbora: „U krajevima koji su pobjedonosnim razvojem narodnog ustanka očišćeni od okupatora stvaraju se danas novi organi vla-

sti, neposredno i slobodno birani od samog naroda — narodnooslobodilački odbori“ (Zbornik NOR-a 1972, 180). U tekstu se navode četiri zadatka NOO: ogranizacija aktivnosti naroda, pozadinski rad, snabdevanje i ishrana stanovništva i učvršćivanje veze između fronta i naroda. Za članove odbora mogli su da se kandiduju svi muškarci i žene stariji od osamnaest godina, bilo koje vere, političkog uverenja ili narodnosti. Članovi su mogli da budu i partizani, a kako navodi Darko Suvin (2014), ni „bogatiji seljaci nisu bili isključeni“ (184).

Tokom 1942. godine, rad odbora se još preciznije definiše. Prvo, Moša Pijade piše Fočanske

propise, koji sadrže zadatke, objašnjenja i uputstva za rad odbora, kao i uputstva za izbore članova. Ovi propisi dodatno proširuju i usložnjavaju delovanje odbora. Zatim u septembru 1942. godine Veselin Masleša u svom članku povodom priprema za izbore organa narodne vlasti na slobodnoj teritoriji, u delu o NOO, između ostalog, navodi zadatke odbora. Nakon ovog članka i prvog zasedanja AVNOJ-a, Masleša će kao član Izvršnog veća AVNOJ-a izdati detaljna uputstva o kulturnom radu odbora.★

Narodnooslobodilački odbori su jedan odblik nove revolucionarne vlasti i, pored oružane borbe, za

pokret verovatno najvažnije organizaciono pitanje. Ovakva organizacija vlasti nije od starta prihvaćena u jednom delu stanovništva, a ni od saveznika. Nametalo se pitanje zašto se osnivaju „novi“ odbori, a ne organizuju se izbori za stare opštinske, seoske i sreske institucije vlasti koje su postojale pre izbivanja rata. Danas je jasno da je ovo bila odluka koja je sledila revolucionarnu politiku i borbu za izgradnju nove „narodne“ vlasti, koja bi raskrstila sa institucijama prethodne buržoaske države.

Nakon Drugog zasedanja AVNOJ-a, NOO će doživeti svoju punu afirmaciju i ovi odbori će postojati sve do 1946. godine.

★ I-29: str. 110 i 111.

ANTIFASISTICKO VEĆE
NARODNOG OSLOBODILACKA
JUGOSLAVIJE
IZVRŠNI ODBOR
PROPAGANDNI ODBOR

U P U T S T V O

SRESKIM NARODNO-OSLOBODILACKIM ODBORIMA O ORGANIZOVANJU I ZADACIMA
KULTURNO-PROPAGANDNIH ODBORA

Od prvih dana narodnog ustanka, koje se sa oduševljenjem odvijaju, nametnula se je i potreba političke i kulturne podizanja narodnih masa, jer samo politički svjestan narod mogao je i moći da vodi svoju veliku oslobodilačku borbu. Sve veći napredni narodno-oslobodilački rat, svakodnevno širenje oslobodjene teritorije, učvršćavanje narodne vlasti, široko priključenje narodnih masa oslobodilačkom ustanku, sve bliži kraj fašističke tiranije, - sve to zahtjeva od NOO-a da svesretrano razvijaju političku i kulturnu djelatnost među narodnim masama.

U toku ustanka, u pojedinim mjestima, nastali su kulturni odbori koji su se, u glavnom, bavili organizovanjem kulturnih priredbi. Rad tih odbora, u većini slučajeva, razvijao se bez ikakve veze sa NOO-ima. Tako su NOO-i, gotovo potpuno, zanemarili jedno od najvažnijih područja svoje djelatnosti, političko-kulturno područje. S druge strane, kulturni odbori postali su, u većini slučajeva, neka samostalna tijela bez ikakve kontrole narodne vlasti.

Iz svih tih razloga, u cilju što boljeg razvijanja političke i kulturne djelatnosti, Izvršni odbor AVNOJ-a donio je sljedeće uputstvo o organizovanju i zadacima kulturno-propagandnih odbora:

- 1). Pri svim sreskim i općinskim NOO-ima treba ustanoviti kulturno-propagandne odbore sa ciljem političkog i kulturnog podizanja narodnih masa u duhu podizanja narodno-oslobodilačke borbe. Već postojeće kulturne odbore ne treba raspuštiti, već ih treba pripojiti novo-osnovanim kulturno-propagandnim odborima.
- 2). Kulturno-propagandni odbori, nijesu nikakva samostalna tijela, - oni su pomoćni organi NOO-a kojih se ne biraju, već ih organizuju NOO od ljudi koji su odani narodno-oslobodilačkoj borbi, i koji imaju sposobnosti za kulturno-propagandni rad. Pri tome, treba nastojati da u sastav kulturno-propagandnih odbora uđu, po mogućnosti, i rukovodioci kulturno-propagandnim radom antifasističkog fronta žena i omladinskih organizacija.
- 3). Najmanje jedan član NOO treba da bude i član kulturno-propagandnog odbora. Dužnost je tog člana NOO-a, da održava vezu između NOO-a, sa jedne strane, i kulturno-propagandnog odbora, sa druge strane, da prenosi uputstva NOO-a, da podnosi izvještaj na sjednicama NOO-a, o kulturno-propagandnoj djelatnosti, kao i predloge izvršene na sjednicama kulturno-propagandnog odbora, - jednom riječju da ispred NOO-a rukovodi radom kulturno-propagandnog odbora.
- 4). Kulturno-propagandni odbori treba da se povežu sa AFK-om i organizacijama omladine, da obezbijede njihovu punu saradnju po svim kulturno-propagandnim pitanjima.
- 5). Zadaci kulturno-propagandnih odbora sastoje se:
 - a) da svestrano pripomognu organizovanju političkog života na području svoje opštine, odnosno sreske, putem zborova, mitinga i političkih predavanja. Ostvarujući ovaj zadatak, kulturno-propagandni odbori ne smiju svesti svoju djelatnost na objavlivanje opšte linije narodno-oslobodilačke borbe, već moraju, velikim brojem aktivnosti posevetiti pravilno postavljanju i izjednačavanju kulturno-propagandnih pitanja, svoga područja.
 - b) u organizovanju kulturnog života na području svoje opštine

★ I-29: Uputstvo
Propagandnog
odseka Izvršnog
veća AVNOJ-a,
Sreskim NOO
o organizaciji
Kulturno-
prosvetnih odbora,
januar 1943.

na, odnosno srazu. U tu svrhu kulturno-propagandni odbori treba: 1) da organiziraju održavanje predavanja iz raznih oblasti narodnog života, 2) da organiziraju govorne i recitativne horove, siletantske sekcije i, po mogućnosti, tamburške horove i 3) da pruže svaku pomoć analfabetima u čitanju.

6) u izradi i štampi i ostalih propagandnih materijala IOAVNOG-a i po mogućnosti u usmjeravanju tih materijala i

7) u organizovanju besplatnih i zidnih novina.

8) U kulturno-propagandnim odborima treba da bude najmanje tri, a najviše sedam članova koje, kao što je već rečeno postavlja opštinski, odnosno sreski odbor.

9) U svakom kulturno-propagandnom odboru treba izvršiti podjel

1) Sekcija, koja se bavi, ali može da bude član NOG-a. Dužnost je sekretara da rukovodi bibliografskim radom kulturno-propagandnog odbora. Sekretarima ne postavlja NOG, već se on bira na svojoj sjednici kulturno-propagandnog odbora.

2) Političko-propagandni sektor t.j. sektor organizovanja političkih mitinga, zborova, predavanja itd.

3) Kulturno-propagandni sektor, t.j. organizovanje dječjih i recitativnih horova i siletantskih sekcija, kao i organizovanje kulturno-zabavnih razmjanka, priredaba,

4) Organizovanje usmenih i zidnih novina i

5) tehničko-propagandni sektor t.j. sastubanje i usmjeravanje raznih asitacijsko-propagandističkih materijala.

10) Opštinski NOG-i, odnosno ovaj član opštinskog NOG-a, koji je određen za kulturno-propagandni rad, treba da šalje petnaestodnevni izvještaj sreski NOG-u. Isto tako, sreski NOG-i treba da šalje petnaestodnevni izvještaj Propagandnom otdjelu AVNOG-a.

11) Između sreskih kulturno-propagandnih odbora i Propagandnog otdjela AVNOG-a treba da postoji stalna i čvrsta veza, koja ne smije da se vrši na birokratski način, već je izvještaja. Da bi ta veza bila što efikasnija, potrebno je, da svaki sreski NOG, odnosno ovaj njegov član koji je određen za kulturno-propagandni rad, traži, od Propagandnog otdjela AVNOG-a, objašnjenja po raznim pitanjima političke i kulturne prirode, pomoć u propagandnom materijalu i ljudima, da bi na svaki način obavještava o velikim događajima naroda, da pojedini sreski NOG-i.

12) Svaki NOG treba da izvještava, kako stoji sa organizacijom kulturno-propagandne djelatnosti na svom području.

Srpski fašizam - Sloboda narodu!

Bihac, 2. januara 1942. g.

Propagandni otdjel:

PROFESIONALNO PARTIZANSKO STVARALAŠTVO

Ponovno štampanje *Borbe* i njen „drinički period“ pokazaće neke značajne novine u stavovima rukovodstva prema kulturi: 1. mnogo veći prostor posvećuje se sadržaju iz oblasti kulture, 2. objavljuju se pozivi za slanje reportaža i učešće u stvaranju *Borbe* i 3. u ovom periodu u *Borbi* se objavljuje veći broj ilustracija i likovnih priloga u odnosu na period izlaženja u Užicu. Koliko je važna bila *Borba* za samo rukovodstvo pokreta i KPJ pokazuje i direktiva³⁸ koju je Tito uputio svim divizijama za zahtevom da se odrede dopisnici *Borbe*.³⁹ Već u drugom broju iz ovog perioda, od 8. oktobra 1942. godine, *Borba* donosi dva naslova koja se bave kulturno-umetničkim radom, prvi na strani 4. pod naslovom „Umetnici sa narodom“^{*}, o kome ćemo malo više govoriti u nastavku teksta, drugi na strani 6. s naslovom „Mi se ne borimo samo puškom“ o političkom radu Četvrte crnogorske brigade.^{*} Ovaj članak adresira neke probleme u radu kulturno-propagandnog sektora, ali predlaže i neke smernice za njegovo unapređenje. Prvo se jasno ukazuje da je „najuspešniji način rada – povezivanje političkih zborova s kulturnim priredbama“, a onda se u nastavku iznose neke manjkavosti kulturnog programa u kojima se indirektno kritikuje i rad Agitpropa pri CK KPJ, jer je „kulturni materijal veoma zastareo, stereotipan je (npr. 'O klasje moje' od Štanića i 'Mati' od Čapeka daju se već godinu dana na skoro svim priredbama). Zato je neophodan

* I-33: str. 121.

* I-31: str. 115.

38 Ibid, 441.

39 „Prvi dopisnici *Borbe* bili su, u Prvoj proleterskoj diviziji: Jovan Popović i Prvoslav Vasiljević; u Drugoj proleterskoj diviziji: Čedomir Minderović; u Trećoj NOU diviziji: Maksim Goranović; u Četvrtoj NOU diviziji: Pavle Miović; u Petoj NOU diviziji: Branko Čopić.“ Podatak naveden u fusnoti: *Zbornik NOR-a*, II/6, 441.

zadatak spremi novi kulturni materijal, program blizak narodu“.⁴⁰ U izdanju *Borbe* od 10. januara 1943. objavljen je tekst [★] Mitre Mitrović⁴¹ (članice Agitprop komisije) pod naslovom „Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada“,⁴² u kome odgovara na iznesene kritike i dodatno pojašnjava pravac u kome treba da se razvija kulturna delatnost pokreta. U prvom delu teksta Mitra Mitrović problematizuje insistiranje „da program bude blizak narodu“ i kaže: „Nesumnjivo je da pitanje materijala predstavlja veću teškoću za kulturne priredbe [...]. U prvom redu, valja odbaciti tvrdnju koja se mnogo puta čuje, da narodu treba pružati stvari 'koje on može razumeti'. To šta narod 'može razumeti' postavlja se mnogo puta jednostrano i na štetu kulturnog podizanja naroda [...]. Već i naše vlastito iskustvo, u ovom relativno kratkom vremenu otkad smo u mogućnosti da nesmetano pružamo narodu kulturu, pokazalo nam je da narod instinktivno prima samo ono što doista i ima umetničku vrednost“. U nastavku ona iznosi neke korake koji bi mogli obezbediti kvalitetniji rad kulturnih odbora i na kraju završava jasnom političkom porukom „Sada, na oslobođenoj teritoriji, mi imamo uslova da narodu pružimo ono što mu ranije nije bilo pristupačno i zato se moramo osloboditi nebrižljivog i nepravilnog odnosa i prema kulturi i narodu. Mi već sada polazemo temelje nove narodne kulture, mi već sada moramo pokretati i sam narod na kulturno stvaranje i zato valja biti svestan ozbiljnosti toga rada.“ Ovaj tekst jasno pokazuje da se

★ I-30: str. 115.

40 M. (Pavle Mijović), „Mi se ne borimo samo puškom,“ *Borba*, 8. oktobar 1942.

41 Tekst je u prvom izdanju potpisan sa M.M., ali u reprintu je Mitra Mitrović navedena kao autorka.

42 Mitra Mitrović, „Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada,“ *Borba*, 10. januar 1943.

pitanju kulture pridavala važnost i da je u tom trenutku postojao određeni pravac delovanja rukovodstva pokreta u polje kulture. Takođe, on pokazuje da je u samom pokretu postojala doza kritičkog promišljanja shvatanja kulture i njene uloge u narodu. I dodatno, tekst vrlo jasno stavlja narod u ulogu posmatrača, onog kome se nešto pruža, s ponudom perspektive da se „narod pokrene na kulturno stvaranje“.

Već spomenuti članak „Umentici sa narodom“ i „Vladimir Nazor na slobodnoj teritoriji“ svedoče o težnji KPJ da u redove NOP-a okupi što veći broj profesionalnih umetnika i umetnica i kulturnih radnika i radnica. Prvi članak je reportaža o dolasku grupe glumaca Zagrebačkog kazališta u partizane. Ova grupa će kasnije prerasti u „Kazalište narodnog oslobođenja“ (KNO)[★], a drugi izveštava o dolasku Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića⁴³ u redove NOP-a. Već smo naveli da je od početka ustanka politika KPJ bila da sa okupirane teritorije izvuče što veći broj intelektualaca i umetnika. Pokretu je trebao obrazovan kadar koji će biti angažovan na različitim zadacima izgradnje novih organa vlasti, a zvučna imena poput Nazora dodatno su popularizovala pokret među stanovništvom. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je jednom delu kulturnih radnika bezbednost bila ugrožena, što se navodi i u cirkularnom pismu Povjerenstva CK KPH od 5. januara

★ Prilog 7:
Kazalište
narodnog
oslobođenja,
str. 120.

43 Ivan Goran Kovačić u Bihaću piše poemu „Jama“. O procesu nastajanja ovog dela postoje zanimljiva svedočenja. Nikola Hercigonja, član KNO, piše da je Goran neke elemente u „Jamu“ uneo nakon upoznavanja Mirona Cesareca (posinak Augusta Cesareca), koji je bio član KNO dok je pozorište boravilo u Bihaću. „Jamu“ će prvi čitati Vjekoslav Afrić, takođe član KNO, ranjenicima Prve proleterske divizije. Štampanje prvog izdanja „Jame“ je dovršeno 16. septembra 1944. godine (u Bariju, Italija). Predgovor je napisao Ivo Frol. Godine 1944. nakon kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom izdata je „Jama“ sa ilustracijama Zlatka Price i Ede Murtića sa 16 litografija, uvezana u padobransko platno, u tiražu od 250 primeraka.

Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada

Agitaciono-propagandistički rad na našoj oslobodenoj teritoriji sve je intenzivniji, obuhvata već i najzabačenija sela i stiče sve raznovrsnije oblike, od zborova do kulturnih predstava. Kazališta narodnog oslobodjenja i različitije održavaju diletantске grupe ili i sami borci iz brigada. U tom radu mi smo postigli i zamašne uspehe. Pored toga što je u narodu probuđen veliki interes za politička zbivanja i želja za saznanjem novih stvari, kroz taj rad svakodnevno se i osposobljavaju i nevi mladi aktivisti, među njima i mnogo omladinaca i žena, koji samostalno i slobodno istupaju, i koji su već i danas nosioci toga rada, naročito u selima.

Ali baš zato što su nosioci toga rada često politički mladi aktivisti pojavljuju se i određene teškoće i nedostaci. U ranijim brojevima našeg lista bilo je reči o opštim nedostacima naše agitacije i propagande, ovoga puta reći je o izvesnim pojavama u vezi sa političkim konferencijama i kulturnim predstavama.

Naši zborovi i političke konferencije često imaju deklarativan i manifestacioni karakter, na njima se mnogo puta ponavlja opšta linija današnje borbe i njeni ciljevi, i to uobičajenim opštim rečenicama. U selima koja su odavno oslobodjena, gde je narod uglavnom već upoznat sa suštinom narodno-oslobodilačke borbe, danas se već može sa više sistema i konkretnije prići političkom prosvetljavanju naroda. Redovne političke konferencije u pojedinim mestima i selima, koje se kao što i i teba održavaju često, mogu se vezivati za jedno određeno konkretno političko pitanje u svetu ili kod nas, ono koje je najaktuelnije ili koje češće i bolje valja osvetliti narodu. Biće i mnogo manje monotono i zamorno, pa i od veće koristi, ako se svakog puta objasniti po jedno pitanje (n. pr. nove prevare i potezi londonske izbegličke vlade, primedbe velikosrpske politike države HSS-a, značaj stvaranja Narodno-oslobodilačke vojske i sl.) nego ako se na konferencijama skoro redovno pojavljuje niz govornika, u ime vojske, žena i omladine pa se, naravno, u tako postavljenim govorima i ne može mnogo novoga reći. Osim toga, broj govornika je koji put tako veliki, a skoro nikad manji od četiri, da to može da umori nenaviknuti i skoro nepismeni sret. Sa naših konferencija ljudi moraju uvek otići obogaćeni novim saznanjem o nkom političkom događaju, sa njih narod ne sme otići sa mišlju: pa uvek nam govore jedno isto, a u svetu se tako mnogo novog događa. Ništa se neće izgubiti ni ako se svaka konferencija ne završi skupljanjem priloga za vojsku. Na protiv, jasnim i konkretnim tumačenjem, na primer, položaja naših neprijatelja, narod se mobilisuje za još veće učešće i pomoć borbi, a prikupljanje pomoći može se organizovati i na drukčiji način, kao što se to na primer radi sada u kampanji organizovanoj od AVNOJ-a.

Za aktiviste, pa makar i sasvim mlade, ne bi trebalo da predstavljaju veliku teškoću pitanje materijala za političke konferencije. Ako se pomno obraduje materijal iz naše štampe, ako se proraduje partijski materijal, ako se za te konferencije ne ide bez pripreme, sa uverenjem da se već zna šta

treba reći o našoj borbi i da će te opšte stvari moći uvek da poslužuju, — onda će i konferencije bolje poslužiti za političko prosvetljavanje naroda i čvršće vezivanje za narodno-oslobodilačku borbu.

Nesumnjivo je da pitanje materijala predstavlja veću teškoću za kulturne predbe, ali ni tamo ono nije nerešivo. U prvom redu, od baciti terdiju koja se mnogo puta čuje, da narodu treba pružati stvari, da narodu može razumeti". To, šta narod "može razumeti" postavlja se mnogo puta jednosrano i na štetu kulturnog podizanja naroda. Na primer, mnogima na brzu ruku napravljeni "skečevi", iako su na izgled "prigodni" za dnevnu političku propagandu, ne koriste mnogo tome da se narod upozna sa istinskom kulturom i umetnošću. Već i naše vlastito i uskrstvo, u ovom relativno kratkom vremenu otkad smo u mogućnosti da nesmetano pružamo narodu kulturu, pokazalo nam je da narod instinktivno prima samo ono što doista i ima umetničku vrednost. Razumevanje koje je pokazala publika za probrane tačke Kazališta narodnog oslobodjenja („Sumnjivo lice" od Nušića, „Ja zvac pred sudom" od Kočića, „Prošibla od Čelova, balet i dr.) najbolja su potvrda toga. A ako to negde i nije slučaj, naš je zadatak da razvijamo kod naroda pravilno shvatanje umetnosti, pozorišta, slikarstva, vodeći računa, razume se, o tome da mnogi prvi put vide i pozornicu, pa da im treba jasno protumačiti čitav program.

Kulturnim predstavama se, dakle, ne sme olako prilaziti. Diletantске grupe i naši borci, koji moraju savladati teže programe, — to je jasno. Njima nedostaje i dosta novog materijala, ali je nesumnjivo da se dovoljno ne koriste ni

klasična pa ni novija probrana dela hrvatske i srpske literature, (npr. političke i patriotske pesme Zrnaja, Jakšića, Šantića, Kranjčevića, Nazora i drugih — i mladih naših pesnika, patriotska dramska dela npr. Nušića itd.). Kulturni odbori i diletantске grupe mogu i mnogo brljivije prirediti pripremi kulturnih predstava, oslobadati se pomalo vašaškog tona koji ponegde unesu, i obratiti više pažnje na izvesne sitnice, koje zbog nespretnosti izazivaju smeš publiku i otmamo gde se radi i o tragičnim stvarima: npr. kad revolver ne opali na pozornici, pesma govori o fruli a na pozornici se svira na gitari i slične stvari.

Čvršće povezivanje kulturnih odbora sa narodno-oslobodilačkim odborima, a preko njih sa Propagandnim otkosom AVNOJA, značiće mnogo za podizanje na viši nivo naših kulturnih predstava. Uloga Kazališta u tom pogledu takođe je velika, a ono već sada prilazi ozbiljnijem izboru programa i izvođenju i većih klasičnih i novijih dramskih dela. Postavljajući već sada zadatak novog narodnog pozorišta mora mnogo pažnje obratiti i izboru materijala (omaška sa Tolstojevim aktom „Rakija je svetom kriva") i rečiji komada (nepravilno tumačenje Davida u Jazavcu pred sudom).

Sada, na oslobodenoj teritoriji mi imamo uslova da narodu pružimo ono što mu ranije nije bilo pristupačno i zato se moramo osloboditi nebrljivog i nepravilnog odnosa prema kulturi i narodu. Mi već sada polazemo temelje nove narodne kulture, mi već sada moramo pokazati i sam narodu na kulturno stvaranje i zato valja biti svestan ozbiljnosti toga rada. M. M.

★ I-30: M.M. (Mitra Mitrović), „Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada", Borba, 10. januar 1943.

★ I-31: M. (Pavle Mijović), „Mi se ne borimo samo sa puškom", Borba, 8. oktobar 1942.

MI SE NE BORIMO SAMO S PUSKOM

Položaj, oktobra

Naša Četvrti domobranske brigada imala je poslednjih nedelja prilican broj vojnih akcija, ali se nije zameravalo ni politički rad na terenu. I stina, vojne akcije u mnogome su omele rad na terenu, ali ipak postignuti su prilični uspehi. Na zborskim i Zarednoj Bosni — Pridruzi, Kutina, Mačkovcu, Zanoljima, Piljevi, Vukovskom, Blagaju, Mednoj, Pečevju, Dugačkovima i Dolječinu uspešno smo da narodu objasnimo ciljeve narodno-oslobodilačke borbe, ulogu narodno-oslobodilačke vojske, ali ospešno da bi uspeh bio još veći da smo uklonili nedostatke u kojima čemo sada govoriti.

Prvo srednj utuk smo da je najuspešniji način rada — povezivanje političkih zborova sa kulturnim predstavama. Tom vrstom rada, naravno, treba biti pažnja na izbor tema. Nikako se ne sme pobeti s opštim tumačenjima. Potrebno je opoziti od lošeg, od nepoznanja, od onog što je tačno selu najbliže, pa te povozati sa razvojem događaja u čitavom svetu. Ne govoriti samo „četnički banditi, Blajinci", već konkretno narodu i selu, i najbliže priroju te izdaja, pa im nam objasniti kako i zašto četnici izdaju zemlju i narod i tek tada ih sa pravom nazvati banditima i izdajnicima. Govor mora da bude živ, da se od prvog trenutka govornik poveže s narodom, da narodu bude poznato, da ne treba da se govori beznačajne stvari, da obratiti pažnju na saopštenje zboru. U nekim selima su se drugovi zadovoljavali time da starješini sela poruče da će tad i tad biti zbor, a starješina — kao da poziva na zbor Jerze — naredivao bi seljacima da dođu tada i tada. Isto tako je negrešno dati vojničke naređene patrole da pozivaju narod. Za ovu dužnost treba uzeti sredstvo drugove, koji će biti od koristi, objasniti nesuštino narodu značaj zboru.

Poslije političkog dijaloga zboru, prelazili smo na kulturni i nezavršali s izgovorom. Ova kombinacija se pokazala kao veoma dobra. Samo smo tu pravili jednu grešku. Onaj isti kulturni materijal koji je srušan za bataljone, gde su ljudi daleko više izgrađeni, nego narod u selima u koja naređivali možda dolaze prvi ili drugi put, davali smo i za narod. Sem toga kulturni materijal je veoma zastaruo, storoštan, jeftin, „Klasice moje" od Šantića i „Mat" od Čapeka daju se već godinu dana na skoro svim predavanjima. Zato je neophodna zadatak spremiti novi kulturni materijal, program blizak narodu.

Gešili smo takođe što smo prevodili samo opšte zbornice. Otkadli smo samo jedan zbor za omladinu. Takođe smo i sa ženama siabno radili. Želje se neki drugovi da žene na tim konferencijama pričaju između sebe i ne obraćaju pažnju na govorilce. Zato su neki sami prevodili, jer nisu znali da zainteresuju žene, nisu im govorili o onim problemima koje njih tište, nisu im govorili na način koji bi one razumjele. A zatim trebali samu ženu seljaku, pokrenuti da govori. Potrebno je mnogo bliži, pesmi i dijaloga sa njima, otvarati njihov duha napućeno duša. M.

1943, povodom priprema za održavanje Zemaljske konferencije Anti-fašističke fronte Žena Hrvatske i Kongresa kulturnih radnika, u kome stoji: „U najskorije vrijeme održat će se kongres kulturnih radnika na oslobođenom teritoriju. Vi treba da pošaljete što veći broj kulturnih radnika /književnika, pjesnika itd./ iz vašeg okruga, prvo zbog što većeg uspjeha kongresa, a drugo zbog očuvanja života i osiguranja slobode njihovog djelovanja što se može postići jedino njihovim odlaskom na oslobođenu teritoriju.“⁴⁴

Još jedan zanimljiv primer je pismo upućeno povereništvu CK KPH za Zagreb, čiji je jedan deo objavljen u knjizi „AVNOJ i revolucija“. U istoj knjizi se navodi da je pismo upućeno pre prvog zasedanja u Bihaću, i to po drugi put istom povereništvu. U pismu se kaže: „U nekoliko smo vam navrata pisali, da nam pošaljete drugove Krležu i Augustinčića [...]. Potrebno je da shvatite da je to pitanje od ogromne političke važnosti, te da sa svoje strane poduzmete sve da nam ih što prije pošaljete. Ukoliko se oni kolebaju ili odbiju da dođu ovamo, obavijestite nas odmah o tome opširno, kako bismo mogli sa svoje strane djelovati na njih.“⁴⁵ Nesumnjivo da KPJ prepoznaje važnost intelektualaca i njihovog opredeljenja za NOP, čak i kada su deo struje koja je kritikovala odnos partije spram kulture tokom „Sukoba na književnoj levisi“.

U članku o dolasku pozorišnih umetnika iz Zagreba, afirmativnim tonom se veliča dolazak umetnika u partizane, njihova pobuna protiv

44 *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945.* knjiga 4 (Zagreb: Savjet za izdavanje Grade za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945, 1985), 33.

45 Slobodan Nešović i Branko Petranović ured. *AVNOJ i revolucija* (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 259.

fašističke kulture, nabrajaju se svi uspesi koje su glumci već postigli u pokretu, pa tako kažu da „nikada na našim predratnim priredbama nije bilo toliko posete“. Takođe, u članku se iznosi jedan problem sa kojim su se umetnici susreli, a to je „nedostatak dela pisanih sada u borbi od narodnih pisaca.“⁴⁶ Ovaj problem će se više puta naglašavati u različitim izvorima, a stalno će se insistirati na stvaranju novog književnog sadržaja. Vjekoslav Afrić, član kazališne grupe, u kasnije pisanim sećanjima o radu KNO iznosi određena zapažanja i kritike rada kazališta. On ističe da se rad grupe deli na dva perioda, pre i posle dolaska u Bosnu. To je, u stvari, trenutak kada „Partizanska kazališna grupa“ dolazi u Bihać i postaje „Kazalište narodnog oslobođenja“, koje tokom Prvog zasedanja AVNOJ-a dobija svoj statut i pravilnik rada. Tada se grupi priključuje još umetnika, i KNO postaje glavna kulturna grupa Vrhovnog štaba. Afrić ovako opisuje ideje kojima su se vodili: „Početak rada Kazališta narodnog oslobođenja (u stvari sve do njegovog prelaza u Bosnu) kretao se u stvaranju jednog posebnog teatra. Mogli bismo reći da nam je namjera bila da stvorimo čak i neku vrstu 'antiteatra'. Mi smo željeli da u partizane prenesemo onaj avangardizam koji smo bili započeli nekada u Dramskom studiju. Htjeli smo da stvorimo jednu posebnu vrstu teatarskog spektakla, jednu, da je tako nazovem, 'plakat-predstavu', i to upravo kroz takozvane šarene programe“.⁴⁷ Afrić postavlja rad Kazališne grupe spram rada raznih vojničkih pozorišta koja su imala „repertoar profesionalnih pozorišta, to jest davali su se

46 „Umetnici sa narodom,“ *Borba*, 8. oktobar 1942.

47 Vjekoslav Afrić, „Sećanje na Kazalište narodnog oslobođenja,“ u: *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a III*, Spasić, B. Živojin, ured. (Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1969), 16.

poznati komadi i nastojalo se i scenskim dekorom, kostimima i maskama približiti iluziji koju daje profesionalno pozorište“,⁴⁸ nasuprot nastojanjima kazališne grupe da se što više odvoji od klasičnog građanskog teatra. Treba biti dosta obazriv kod čitanja Afrićevih kritika rada teatra, posebno što i njih moramo čitati u kontekstu vremena kada su pisane. Dok Mitra Mitrović u svom tekstu predlaže upotrebu klasika književnosti, i hvali ovaj segment rada KNO, Afrić potencira odbacivanje profesionalnog teatra i korišćenje novih dela koja su pisali borci (narod), čime se potvrđuju avangardna stremljenja ove grupe, koja možemo čitati kroz Brehtovu tezu o „pučkom teatru“: „Pučki znači: razumljiv širokim masama, preuzimajući i obogaćujući njihov način izraza – zauzimajući i učvršćujući njihov stav [...]“.⁴⁹ Ako bismo i pokušali da definišemo dve struje u polju kulture u NOP-u, zajednička tačka bila bi im revolucionarni pristup u načinu organizacije, tj. proizvodnje kulturnog sadržaja, makar do kraja 1942. Dakle, iako postoje slaganja u pogledu menjanja aparata proizvodnje uključivanjem narodnih masa, do neslaganja dolazi u pogledu sadržaja koji se proizvodi i načina na koji se taj sadržaj interpretira. Repertoar pozorišta u NOP-u jeste bio klasičan i nije se mnogo razlikovao od građanskog teatra, ali uslovi i način u kojima se ovaj teatar proizvodio svakako jesu revolucionarni. Afrić u svom svedočenju adresira okolnosti u kojima se stvara kao ključne za promišljanje načina i tema kojima se prilazi publici: „U vrevi rata, ustanka i revolucije, emotivnost ljudi je potpuno izmjenjena; [...] Tamo gdje je bol zuba smiješna stvar pored bolova ranjenika

48 *Ibid.*

49 Bertolt Breht, *Dijalektika u teatru* (Beograd: Nolit, 1979), 178.

bez ruku i nogu, [...] apsurdno je i zamisliti da bi tamo mogao uzbuditi 'normalan teatar', da bi npr. pogibija Romea i Julije za nekoga značila nešto ozbiljno. Šta za onu publiku može značiti smrt jednog čovjeka, kad je on bio živi svjedok masovnog ubijanja [...].⁵⁰

Početak rada Kazališne grupe nudio je jednu potencijalnost, pre svega kroz njen avangardni pristup u odnosu prema publici i sadržaju, i nažalost jedan segment njihovog rada biće prekinut dolaskom u Bihać, kad se osniva „Kazalište narodnog oslobođenja“, koje se razvija u pravcu klasičnog profesionalnog teatra, sa svim odlikama građanskog pozorišta (dekor, kostim, šminka, revizita), čime se „avangardni revolucionarni teatar razilazio u samom začetku“.⁵¹ Ovdje možemo da iznesemo jednu tezu Valtera Benjamina „da buržoaski aparat proizvodnje [...] može asimilovati zapanjujuće gomile revolucionarnih tema, pa čak i propagirati, a da time ne stavi ozbiljno pod znak pitanja svoje postojanje i postojanje klase koja ga poseduje.“⁵² Treba promisliti da li se za partizansko stvaralaštvo (teatar) može primeniti slična tvrdnja ali s obrnutim pristupom, tačnije da li je partizansko stvaralaštvo asimilovalo građanske teme, a da time nije odustalo od svog revolucionarnog postojanja (makar u jednom periodu svoga delovanja).

50 Afrić, *Tako je rođena nova Jugoslavija*, 17.

51 *Ibid.*

52 Valter Benjamin, *Eseji* (Beograd: Nolit, 1974), 104.

★ I-32:
Članovi KNO
na putu između
Bosanskog
Petrovca i
Drvara.

KAZALIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA

Grupa pozorišnih radnika Zagrebačkog narodnog kazališta napustila je svoj posao i priključila se partizanima u aprilu 1942. godine (Vejkoslav Afrić, Salko Repak, Ivka Rutić, Joža Rutić, Žorž Skrigin, Milan Vujnović i Zvonimir Cvija). Od ove grupe je januara 1943. godine odlukom izvršnog odbora AVNOJ-a u Bihaću i formalno osnovano „Kazalište narodnog

oslobođenja“ (KNO), jedna od najvažnijih i najčešće isticanih kulturnih grupa (institucija) iz perioda Narodnooslobodilačke borbe.

Usvajanjem statuta pozorišta i službenim aktom AVNOJ-a, s potpisom Veselina Masleše, za rukovodiocce su postavljeni Vjekoslav Afrić, na mesto umetničkog rukovodioca, i Joža Rutić, na

mesto političkog rukovodioca, tj. komesara (Hercigonja 1982, 155).

To je bio prvi statut, prvi službeni akt o osnivanju jedne kulturno-umetničke ustanove u novoj Jugoslaviji (Afrić 1965, 512).

U početku ova grupa izvodi uglavnom splet igara, nekoliko horskih pesama i solo recitacija i kratke baletske tačke. Kazalište će 6. decembra 1942. priredbom učestvovati u Bosanskom Petrovcu na Prvoj konferenciji AFŽ-a. U drugoj polovini decembra pozorišna grupa kreće na turneju dugu dva i po meseca po oslobođenim teritorijama. Hercigonja (1982) u svom svedočenju navodi da je za ovu turneju spremljeno Nušičevo „Sumnjivo lice“, koje je prvi put izvedeno u slobodnom Cazinu (163). Nakon toga se u stalni repertoar ubacuje i poneki kratki pozorišni komad (jednočinka ili aktovka). Za vreme boravka na oslobođenoj teritoriji grupa skoro

Umetnici s narodom

Plođan i koristan rad zagrebačkih glumaca koji su prešli na stranu partizana

Pre pet meseci na oslobođenu teritoriju je prebego iz Zagrebačkog kazališta sedam njegovih članova, koji su svi bili dobro poznati, ne samo zagrebačkoj publici, nego i širokoj publici u drugim delovima zemlje. Svaki od njih je imao po nekoliko angažmana, dok najzad nisu njih sedmoro osvojivši što je ostalo od onoga što se nekada zvalo kazalište, pobegli iz Zagreba. Sada, dajući predobitno sa se uverili u uverenju da su stvarno isabrali jedino moguće i najbolje rešenje, koristeći i narodnoj borbi i sebi i ujedno kroz borbu rešavajući praktično mnogo problema jedne nove umetnosti koja tek treba da se rodi.

Sada se u Zagrebu daju vrlo malo klasici i to prepravljenu i, prirodno, iskvarenu u duhu Hitlerove „Nove Evrope“, a naročito se mnogo daju i favoritima fašističkih pisca. Pravi je skandal kako su bez ikakvog poznavanja tehnike i mogućnosti scenaristi pisane te stvari. U tome se slažu svi članovi ovog malog umetničkog kolektiva. Šem toga, većina glumaca je radila svoj posao taman toliko koliko je bilo potrebno da ne budu uhvaćeni u sabotaži. Svi komadi su imali vrlo često po dva puta više proba nego što je to inače potrebno. Glumci nisu dilažali na probe i na priredbu. Jednom reči sa kazalištem nije išlo kao što bi trebalo.

Stina njima je bilo jasno da ostati u ustaškom pozorištu znači biti na onom mestu odakle su fašisti na najbolji način mogli da seju svoja propagandu. Oni su znali da oni sami preko pozorišta najneprednije ponašaju tu propagandu, da su samim tim i oni delovi te masive koja je osuđena da bude u ovoj borbi bude miševog kao neprijateljska kulturi i napretku. Zbog toga koliko im je direktno odnosa narodnoj borbi i pored svega toga svetski šta bi oni značili na strani naroda u borbi protiv fašizma, oni su 12 aprila prešli partizanima.

Osećajući šta im je dužnost našli glumci su razvili vrlo plodno svoj rad. Otkako su izšli iz Zagreba oni su igrali u svim krajevima oslobođene teritorije u Hrvatskoj i Bosni. Dali su bezbroj priredbi. Imali su veće posete nego ikad u svom ranijem — umetničkom životu. Hiljade i hiljade su ih gledale i slušale. Zajedno sa njima sada igraju i nekoliko omladina i omladinki iz Like, koji su svršili kurseve koje su dali glumci. Oni se stariji da od svojih učitelja što više nauče.

Najveća teškoća u radu im je nedostatak dela pisanih sada u borbi od narodnih pisaca. Ono malo napisanih stvari većinom je pisano bez ve-

likog poznavanja pozorišne tehnike tako da je sve moralo da bude prepravljeno. „Glavni naš pisac je drug Afrić, kaže glumci. „On je stvarno najbolji majstor među nama za te stvari“.

„Posao oko organizovanja umetničkih grupa u vojsci usled velikog interesovanja i smisla partizana nije naročito težak“. Stvarno je velika šteta što se još nije iz borbe javio neki veći književnik. Tako govore glumci. Po brigadama i odredima ima mnogo talenata. ljudi koji imaju smisla, isto tako među omladinom oslobođenih mesta ima mnogo koji bi se vrlo rado odazvali glumačkom pozivu. Postoji mnogo i potreba i utrova da se taj uspešni rad glumaca proširi. Kulturno podizanje masa, upoznavanje masa sa istinskom kulturom, podiže njihovu svest i osećaj ljudskog dostojanstva, što neprijateljske kulture — fašistički bečari — pokušavaju silom da ometaju.

★ I-33: Borba, 8. oktobar 1942.

svakodnevno nastupa, program joj se menja i prilagođava, a usput joj se priključuju novi članovi, iz drugih partizanskih jedinica.

Kazalište je evakuisano iz Bihaća 25. januara 1943, usled početka Četvrte ofanzive. Dok se povlači, pozorište daje priredbe tamo gde za njih ima minimalnih uslova i gde nema neprijateljskih napada. Petu ofanzivu ova grupa dočekuje u stalnom pokretu i tokom bitke na Sutjesci bili su s grupom ranjenika. Zbog stalnog preme-

štanja i napadâ, tokom maja i juna grupa nije u mogućnosti da izvodi nikakav program, iako se pominje da je povremeno bilo nekih muzičkih tačaka, koje su bile izvođene *ad hoc* u trenucima „odmora“. Tako će biti sve do 25. avgusta, kada Vrhovni štab poziva grupu preko radija „Slobodna Jugoslavija“ da se uputi u Jajce. Na jednomesečnom putu do Jajca, pozorišnoj grupi se priključuje grupa beogradskih kulturnih radnika i intelektualaca, među kojima su Đorđe Andrejević Kun,

★ **I-34:** KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Sumnjivo lice“ Branislava Nušića, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943.

Nada Kun, Vlada Ribnikar, Milada Rajter, Zaga Jovanović, Brana Perović i drugi.

muzičkog sektora Nikola Hercigonja — do dolaska Oskara Danona, koji ga onda zamenjuje.

Po dolasku u Jajce (20. septembra), pozorišna grupa dobija prostorije za rad i ponovo priprema nastupe, pa tako (oko) 25. septembra izvodi prvu priredbu u Mrkonjić gradu sa starim programom. U Jajcu se grupa povećava, na mesto upravnika pozorišta postavlja se Ivo Frol, rukovodilac dramskog sektora bio je Vjekoslav Afrić, rukovodilac baleta Žorž Skrigin i

Proslava povodom godišnjice Oktobarske revolucije pripremljena je 7. novembra 1943. u obnovljenom Domu kulture u Jajcu. ★ Premijerno je izveden Gogoljev „Revizor“, a muzički deo proslave je pored „starih“ pesama uključivao i „masovno izvođenje 'Internacionale', za koju je oformljen hor od 120 učesnika, sastavljen od pevača iz Pratećeg bataljona, omladinaca iz

★ Prilog 9: Obnova sokolskog doma, str. 140.

★ I-35: KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Revizor“ Gogolja, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943.

grada, članica AFŽ-a, naše grupe i još nekih boraca“ (Hercigonja 1982, 180).

Najznačajniji program svakako je bio onaj pripremljen za večni-ke AVNOJ-a povodom Drugog zasedanja. Na dan zasedanja 29. novembra izveden je samo deo programa – nastup hora. Sutra-
dan, 30. novembra, za večnike je organizovan sledeći program: hora sa spletom međimurskih pesa-
ma, uz pratnju klavira; hora AFŽ-a sa spletom narodnih pesama;

balet sa spletom jugoslovenskih narodnih igara, u koreografiji Mire Sanjine, grupa seljanki iz okoline Jajca sa autentičnim narodnim pesmama o borbi i grupa boraca iz Prve proleterske brigade; u drugom delu je izveden Nušičev „Narodni poslanik“.

Pozorište će svakodnevno izvoditi program u Jajcu i okolini* sve do polovine decembra, kada će morati da se podeli u tri grupe i započne povlačenje pred Šestom neprijateljskom ofanzivom. Iako

* I-39: str. 132.

* I-36: KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Narodni poslanik“, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943.

pozorišna grupa po naređenju napušta grad, dve ekipe se krajem decembra vraćaju u Jajce zbog organizovnja priredbe povodom proslave nove godine, a jedan deo ekipe učestvuje 27. decembra u proslavi godišnjice USAOJ-a.

ne ka prestonici, i svoju poslednju predstavu daće novembra 1944. u Narodnom pozorištu u Beogradu (Radišić 1988, 270).

Pozorište će biti u punom sastavu tek nakon Šeste ofanzive. Radiće zajedno do desanta na Drvar, i kasnije na Visu i u Italiji u obilasku partizanskih bolnica. Po oslobođenju Beograda, počinju ubrzane pripreme da pozorišna grupa kre-

★ I-37: Članovi KNO u Jajcu 1943. godine. S leva na desno: Branko i Nada Borozan, Joža Rutić, Zahit Nalić, Nikola Hercigonja, Vjekoslav Afrić, Junus Mededović, Ivka Rutić, Žorž Skrigin. Sede Salko Repak i Ljubo Božović.

POČETAK INSTITUCIONALIZACIJE PARTIZANSKE KULTURE

Ivan Ribar u zborniku *Bihaćka republika* navodi: „Oslobođenjem Bihaća, jakog i dobro snabdjevenog ustaškog vojnog političkog uporišta, proširili smo znatno našu oslobođenu teritoriju i tako povezali skoro cijelu Liku, Kordun, Baniju, Bosansku krajinu, srednju Dalmaciju, Gorski kotar i izvjesne dijelove hrvatske Posavine u veliko političko i vojno područje, na kojem su skoro u svakom i najmanjem naselju nikli narodnooslobodilački odbori. To je bila jedna od dotadašnjih najvećih pobjeda, jer je uspostavljena čvrsta i stalna veza između Hrvatske i Bosne.“⁵³ Tokom prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, u novembru 1942, otpočeće proces državotvorne politike NOP-a, koji će biti dovršen tokom Drugog zasjedanja krajem novembra 1943. u Jajcu. Nakon Foče i prvih odluka o NOO, u Bihaću će se dodatno definisati neki segmenti njihovog rada, a pojaviće se i nove regulacije kulturne delatnosti. Politika koja se kretala ka učvršćivanju narodne vlasti morala je, osim vojne pobjede, da obezbedi i podršku naroda, za šta je veliku ulogu imala aktivnost kulturno-prosvetnih grupa i agitprop odeljenja, tj. simbolička aktivnost. Izveštaj o radu Propagandnog odseka izvršnog odbora AVNOJ-a[★], koji je sastavio Veselin Masleša, iznosi niz problema u radu, a počinje time da „dosadašnji rad odseka nije bio organizovan planski“, a kao jednu tačku započetih aktivnosti navodi organizovanje „Kazališta narodnog oslobođenja“. Kao zadatke,

★ I-40: str. 133.

53 Ivan Ribar, u: *Bihaćka republika: Zbornik članaka, knjiga I*, Branko Bokan ured. (Bihać: Muzej AVNOJ-a i POUNJ-a, 1965), 201.

on pored ostalog navodi: „1. Stvaranje i iznalaženje novih sredstava propagande, koja bi osvežila i oživela našu propagandističku aktivnost (propagandistički plakati, pokretne izložbe fotografije, štampe, grafikona i sl., specijalna predavanja po raznim konkretnim pitanjima itd.) [...] 5. Organizovanje glumačkih trupa, koje bi, uz saradnju Kazališta narodnog oslobođenja, delovale na jednom određenom sektoru, i to obilazeći od opštine do opštine, od sela do sela. 6. Organizovanje i stalna kontrola diletantskih pevačkih i dr.(ugih) kulturnih trupa, što treba da bude ostvarivano u zajednici sa omladinom i AFŽ. 7. Stavljanje pod kontrolu celokupne propagandne delatnosti raznih vanpartijskih organizacija. 8. Stvaranje seoskih čitaonica, koje su u nekim krajevima Like i Korduna pokazale dobre rezultate.“⁵⁴

U postavljenim zadacima vidi se nastojanje rukovodstva da obezbedi određenu kontrolu rada propagandnih i kulturnih odseka, a kao način da se sprovedu ovi zadaci predlaže se osnivanje Kulturno-prosvetnih odbora u sastavu NOO. Ovi odbori će biti prvi izvršni organi nove narodne vlasti koji će delovati u sektoru kulture. Kada danas razmatramo ovu dokumentaciju, ne možemo je tumačiti van sagledavanja celokupnih društveno-političkih prilika i razvoja NOP-a, a za preciznije čitanje moramo uzimati u obzir i nova istraživanja istorije pokreta. Iako je vidno da postoje nastojanja da se kontrolišu procesi stvaranja sadržaja, nesumnjivo su motivi bili i unapređenje organizacije i kvaliteta rada u kulturi. Posebno važno je da se u „Uputstvu o radu Kulturno-propagandnih odbora“[★], izdatom 2. januara 1943, vidi težnja da se jača saradnja kulturnih odbora sa omladinskim organizacijama i AFŽ-om.

★ I-29: str. 110-111.

54 Prepis sa dokumenta, AJ15-AVNOJ 1942 26, u vlasništvu Arhiva Jugoslavije.

Posle perioda Užičke republike u Bihaću će se ponovo stvoriti mogućnosti za realizaciju zahtevnijeg kulturno-umetničkog programa. Vrhovni štab je u Bihaću okupio jedan broj poznatih umetnika koji su aktivno učestvovali na organizaciji kulturnog programa za većenike AVNOJ-a. Tako je na dekoru sale zasedanja radio Ismet Mujezinović u saradnji s Đurom Tiljakom, dok Pivo Karamatijević dekorirše salu za prvu konferenciju AFŽ-a, okupljaju se glumice i glumci i pozorišne radnice i radnici od kojih će nastati „Kazalište narodnog oslobođenja“. U svedočenjima se navodi da je grupa umetnika stigla u Bihać odmah po oslobođenju i da je prvi program održan 12. novembra u sali samostana, da se sastojao od „svega i svačega, bez ikakva reda i stila, ali dopadljiv i lako prijemljiv“.⁵⁵ Da se pozorište brzo razvijalo vidimo iz istog svedočenja, u kome se navodi da je prva predstava, Čehovljeva „Prosidba“, odigrana već 15. novembra, a da je 18. decembra izvedena prva celovečernja predstava „Sumnjivo lice“.

Osnivanje „Kazališta narodnog oslobođenja“ i njegov rad bili su od velike važnosti za pokret, a sa usvajanjem statuta u januaru 1943, KNO postaje, najverovatnije, prva institucija kulture NOP-a. Vest o osnivanju KNO objavljena je u listu *Narodno oslobođenje* zajedno sa dva konkursa „Kazališta“ za prijem mladih članova i za članove orkestra. Time je, kulturna delatnost u izvesnom smislu stavljena pod direktno okrilje rukovodstva pokreta, a njen rad je institucionalizovan. S druge strane, objavljivanjem konkursa napravljen je korak ka otvaranju i demokratizaciji institucija kulture. Ove odluke neće odmah doneti

55 Vejkoslav Afrić, „Sa Kazalištem narodnog oslobođenja u Bihaću,“ u *Bihaćka republika: Zbornik članaka, knjiga I*, Branko Bokan ured. (Bihać: Muzej AVNOJ-a i POUNJ-a, 1965), 505.

napredak u radu kazališta, čak će zbog njih jedna grupa glumaca i napustiti KNO, a oni biti premešteni uz dozvolu Veselina Masleše.

Ratna zbivanja, pre svega Treća i Četvrta neprijateljska ofanziva, usporiće dalji razvoj pozadinskih institucija pokreta, pa tako i onih koje su se bavile kulturnom delatnošću. Članovi KNO će se tokom bitke na Sutjesci naći u grupi s ranjenicima, a ti trenuci su i zabeleženi u više svedočenja u memoarskoj literaturi. Ne treba zanemariti da su umetnici i kulturni radnici obavljali i vojne dužnosti, da su bili uključeni u borbe, a samim tim da je među njima bilo i žrtava. Tako će tokom rata život izgubiti Đorđe Jovanović, Ivan Goran Kovačić, Jurica Ribar, Veselin Masleša, Karel Kajuh i drugi.

S ponovnim uspostavljanjem kontrole nad većom teritorijom i pripremama za održavanje nove konferencije AVNOJ-a, ovoga puta u Jajcu, dolazi do ponovnog razvoja kulturnog polja. Osniva se Telegraf-ska agencija nove Jugoslavije (Tanjug)[★], čiji je prvi cilj bio da prenese vesti o NOB-u van granica Jugoslavije. Prvu redakciju Tanjuga činili su pojedinke i pojednici koji su već imali iskustvo rada u novinskim agencijama i informativnim listovima: Moša Pijade – kao idejni tvorac, Vladislav Ribnikar, postavljen za direktora agencije, Lepa Pijade, Olga Humo i Jara Ribnikar.

Kulturni život oko Jajca u periodu zasedanja AVNOJ-a dobiće profesionalno uobličenje što okupljanjem i organizovanjem umetnika, što unapređenjem uslova rada. Odmah po oslobođenju Jajca pristupilo se obnovi Doma kulture, pre rata zgrada Sokolskog doma.[★] Tokom otvaranja doma govor je održao Radovan Zogović, a tekst je prenet u *Glasu*, Organu NOP-a u Bosanskoj Krajini.[★] O značaju otvaranja Doma kulture, Zogović kaže: „[...] ta činjenica potvrđuje da naši ratnici slobode

★ Prilog 8: TANJUG
str. 138.

★ Prilog 9: Obnova
sokolskog doma,
str. 140.

★ I-48, str. 142.

i izvršioi narodne vlasti već danas misle ne samo o pravu naroda na slobodan i kulturnan život nego i o mogućnostima ostvarenja toga prava, o sredstvima njegovog ostvarenja. Bez tih sredstava, bez dvorana i pozornica, klupa i sijalica, štamparija i hartije, knjiga i učionica, bez svega toga kao vlasništva naroda, pravo naroda na jednakost, život i kulturu bilo bi samo mrtvo slovo na papiru.⁵⁶ Bitno je napomenuti da su domovi kulture i bivši sokolski domovi obnavljani sve vreme rata, kad god je za to bilo prilike i da su služili za kulturno-prosvetni rad. Obnova i izgradnja domova kulture bila je jedan od zadataka Tehničkih odseka pri komandi područja.⁵⁷ Odmah po završetku rata pristupilo se izgradnji velikog broja domova kulture (u literaturi se pominje da je 1947. donet plan da se započne sa izgradnjom 400 objekata).⁵⁸

Neposredno pred zasedanje od strane Izvršnog odbora AVNOJ-a usvajaju se nove regulacije rada KNO i biće postavljena nova uprava pozorišta. [★] Ovo je jedan primer donošenja odluke „odozgo“, koja je u ovom slučaju ograničila mogućnosti horizontalnog delovanja. KNO će u Jajcu i okolnim mestima dati više priredbi, i aktivnosti će se kretati ka sve jasnijem razvijanju grupe u pravcu izgradnje novog državnog teatra.

★ I-38: str. 131.

56 *Prepis iz dokumenta: Arhiv Jugoslavije, Fond Savez komunista Jugoslavije, 507, 1943/308, „Govor književnika Radovana Zogovića: povodom otvaranja Doma kulture u Jajcu,“ Glas: organ narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosanskoj Krajini.*

57 U uputstvima šefa Tehničkog odseka Vrhovnog štaba, pod tačkom 15. navodi se: „U naročitu dužnost stavlja se odsjeku briga oko opravke, održavanja i čak eventualnog izgrađivanja domova kulture, i to kako u varošima tako i u selima, gdje će za tu svrhu najčešće adaptirati školsku zgradu ili neku drugu, veću. Ako se ukaže potreba izgrađivanja nove zgrade za dom kulture, onda o tome treba obavijestiti T.O.V.Š.“, u: *Zbornik NOR-a, II/7, 190 i 258.*

58 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918–1988.*, Knjiga 3, „Socijalistička Jugoslavija,“ (Beograd: Nolit, 1988), 130.

ANTIFASISTIČKO VIJEĆE
NARODNOG OSLOBODJENJA JUGOSLAVIJE

19. novembar 1943.

18502

XI 1-5 (43)

U cilju daljeg razvijanja i pravilnog funkcionisanja Pezerišta narednog oslobođenja, AVNOJ donosi sledeće

REŠENJE:

1/ Ukidaju se sve dosadašnje funkcije u Pezerištu narodnog oslobođenja i postavlja Privremena uprava Pezerišta /Kazališta/ narednog oslobođenja.

2/ Za upravnika Pezerišta postavlja se drug Ive Frol, književnik; za rukevedioca dramske sekcije drug Vjekoslav Afrić, glumac; za rukevedioca glumačke škole drug Nikola Popović, glumac; za rukevedioca baletske sekcije drug Georgij Skrigin; za rukevedioca muzičke sekcije drug Nikola Hercigonja, kompozitor.

3/ Dužnosti upravnika su sledeće: da rukovodi celokupnim radom i životom Pezerišta; da se bira za izgradnju postojećih i stvaranje novih kadrova; da odabira u saradnji s odgovornim rukevediocima sekcija umetnički materijal i kontroliše program; upravnik je lično odgovoran za celokupni rad Pezerišta.

Dužnosti rukevedilaca sekcija jesu da rukovode poverenim im sekcijama u saradnji sa upravnikom.

Upravnik je dužan da povremeno o svim važnijim pitanjima kako umetničkog tako i opšteg rada i života Pezerišta saziva sednicu uprave na kojoj će se rešavati sva tekuća krupna pitanja. Između ovih sastanaka sve poslove vodi i rešenja donosi upravnik sam.

Za izvršni odbor AVNOJ-a

Ivan Ribar

★ I-38:
Imenovanje
uprave „Kazališta
narodnog
oslobođenja“,
novembar 1943.

КОМАНДА
ПОДГРМЕЧКОГ ПОДРУЧЈА

Бр. 141
11.1943.г.

Шоф. Весно. Андрић

„Б. Ђорђевић“

Зријали су ми што човоци Хрватског Експед
Врховног Штаба кад нас се мисли да
идемо и ујутру у неколи инактерно
је да обавестимо њихов Штаб да
ди им била досретење ујутру

досретење на томе да се ујутру
редом кочи. Д. В. Андрић на врхушине и које
из разлога што да се не изјасни можда да
обавести човоци ојој себа која се
ујутру у неколи да се 849 ујутру

мисли како који је дозвољено да
је ујутру јоко кретање зато се
ујутру бележимо да мислимо
мислимо у неколи јер знамо и ево
да ујутру мислимо била мисли
без који је дозвољено да буде бележимо
секо који 849 ујутру. Мисли се мисли
бите ујутру и ево мисли да ујутру
мисли ујутру

ујутру на
Врховног Штаба

Handwritten signature and scribbles.

★ I-39: Uputstvo komande podgrmečkog područja povodom dolaska Kulturne ekipe Vrhovnog Štaba.

Dosadašnji rad Propagandnog oteška nije bio organizovan i planski. Svrševali su se poslovi koji se neposredno postavljali:

1/ Izdavanje lista Narodno oslobođenje. Postavljanje drugo Stojana Carovića za urednika lista oteškog i njegovo redovno izlaženje, jer drug Carović nije pokazao nikakve sposobnosti niti smisla za ovaj posao. Sve što je uradio kao urednik ovog lista bilo je skoro bespredmetno.

2/ Izdavanje brošure Jasenovski logor, koja je pripremljena i deo u štampu reniji privremeni Upravni otešk Vrhovnog štaba.

3/ Izdavanje letaka Nurije Pozderca

4/ Organizovanje kampanje za prikupljanje pomoći vojsci. Ova kampanja je vremenski ograničena i polazi se sa stanovišta da treba o svim konkretnim pitanjima voditi specijalne propagandne kampanje, neka se juči i u opštu propagandu. Ovu kampanju za pomoć vojsci treba da vodi NOO i odbori APZ i omladine. U tu svrhu Propagandni otešk je stupio u vezu sa rukovodstvom pomenutih organizacija. Sredstva ove kampanje: Sveske i opštinske konferencije, sa tomom pomoć vojsci, propagandni plakati, plakati u našoj štampi i ne usmenim novinama, razvijanje uticaja u prikupljanju dobrovoljnih priloga i sredstava, specijalni odbori od 3 lica po selima /po jedan predstnik NOO, APZ i omladine/, koji bi odmah posle završene propagande prešli na prikupljanje priloga od kuće do kuće.

5/ Izrada uputstava vijećnicima koji su poslani na teren u vezi sa izborima zakazanim za 25 decembar i 25 januar.

6/ Nastavljanje rada na sistematizaciji prikupljanju podataka o zverstvima ustaša i četnika.

7/ Organizacija Rezista narodnog oslobođenja.

Na osnovu sumnje da u ovom radu Propagandnog oteška nije postojao jedan sistemski plan i da mu je istovremeno nedostajao aparat, potreban za sistemsko sprovođenje propagande.

Zbog toga bi Propagandni otešk trebao da ima jedan plan, u kome bi trebalo da budu sadržani sledećiosnovni zadaci:

1/ Stvaranje i izlaženje novih sredstava propagande, koja osveži i oživi našu propagandističku aktivnost, propagandistički plakati, pokretna izložba fotografije, štampa, grafikonai sl., specijalne predavanje po raznim konkretnim pitanjima itd.

2/ Organizovanje naročitih, vremenski ograničenih, propagandnih kampanja po svim konkretnim zadacima i pitanjima /npr. kampanja za uopis žena/.

3/ Češće izdavanje aktualnih brošura. Već se radi brošure Dr. Ribara o građanskim strankama i brošure o Kozari, dok su u pripremi brošure o zverstvima četnika i ustaša na osnovu prikupljenog materijala i još jedna brošura o Jasenovcu i drugim logorima u NEM na osnovu novog materijala.

4/ Redovnije izlaženje lista Narodno oslobođenje, što je uslovljeno promenom urednika ili stvaranjem jednog redakcionog odbora i povremeno izdavanje letaka.

5/ Organizovanje glumačkih trupa koje bi, uz saradnju Rezista narodnog oslobođenja delovali na jednom određenom sektoru i to obilazeći od opštine do opštine, od sela do sela.

6/ Organizovanje i stalne kontrole diletskih, pevačkih i dr. kulturnih trupa, što treba da bude ostvarivano u zajednici sa omladinom i APZ.

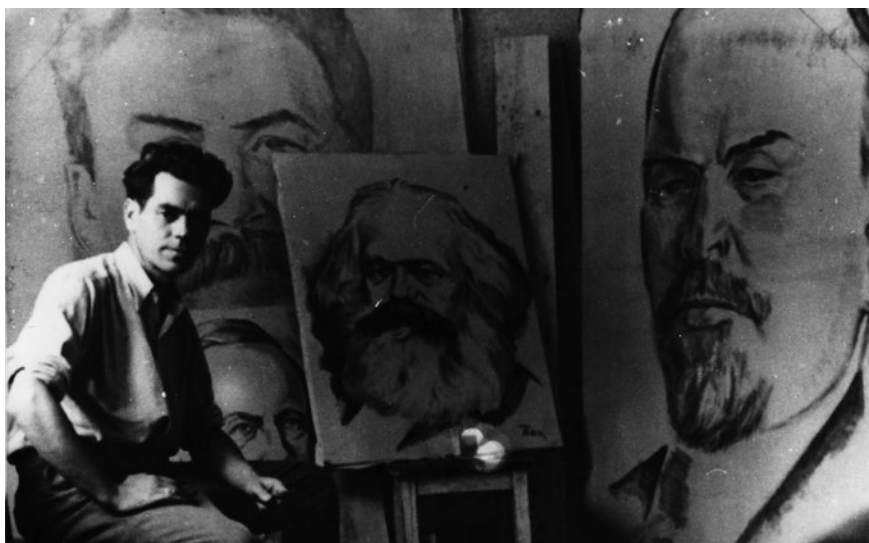
7/ Stavljanje pod kontrolu celokupne propagandne delatnosti raznih vrsta partijskih organizacija.

8/ Stvaranje seoskih čitavnica, koji su neki u krajevima Like i Korduna pokazale dobre rezultate.

Da bi se ovo moglo postići potrebno je ostvariti aparat. Mišljenjem da bi u opštinskim i opštinskim NOO trebalo odrediti jedno lice odgovorno za ovaj posao, koje bi organizovalo specijalne kulturne odbore /gde god je to moguće/ u vezi sa APZ i omladinom. Ovi kulturno-propagandni odbori trebalo bi da budu onaj aparat, koji bi se mogao ceo posao razvijati.

Postojeći kulturni odbori po verošimama i selima morali bi biti uključeni u ovaj aparat.

U Jajcu će biti okupljeno više likovnih umetnika (Đorđe Andrejević Kun, Pivo Karamatijević, Antun Avgustinčić, Marjan Detoni, Đuro Tiljak, Ismet Mujezinović, Božidar Jakac), koji će raditi na različitim zadacima. Đorđe Andrejević Kun, koji je iz Beograda prebačen na slobodnu teritoriju pred zasedanje, dobiće svoj atelje u fabrici „Elektrobosna“ i zadatke da radi na uređenju sale Doma kulture, predlozima za grb nove države (u saradnji sa Avgustinčićem), ordenju, a ujedno će otpočeti izradu svoje grafičke mape „Partizani“. Poznata su dela nastala u ovom periodu, kao što je Avgustinčićev portret Tita, mapa crteža Božidara Jakca „Na putu za Jajce“. Dosad je objavljeno više analiza estetskih dojmova ovih dela, ali svakako postoji prostor za njihovo savremeno promišljanje, koje bi moralo da se osvrne na uslove u kojima su ova dela nastajala, način njihove proizvodnje, kao i pozicije

★ I-41: Đorđe Andrejević Kun u ateljeu u fabrici Elektrobosna u Jajcu.

iz kojih su umetnici stvarali. Tu pre svega mislimo na ideološke okvire koje su ovi umetnici zastupali, na pitanje kako je veza s pokretom uticala na njihov rad, a danas je neophodno pristupiti i novom čitanju odnosa avangardnih stremljenja i dogmatske linije socijalističkog realizma, koji se u istoriografiji uglavnom posmatrao kao sukob dva pravca, ili čak dve političke struje.

Pored Jajca, kao jedan od centara kulturnih zbivanja ističe se Livno, u kome su se našli delegati iz Hrvatske i Slovenije. Iako nismo pronašli značajnije pisane izvore o ovim aktivnostima, postoji bogata foto-dokumentacija koja o njima svedoči. U Livnu će delovati nekoliko kulturnih ekipa koje su organizovale priredbe, a biće otvorena i „Izložba slika iz partizanskog života“.*

★ I-28: str. 107.

Novе neprijateljske ofanzive (Peta i Šesta) neće bitno ugroziti kulturne aktivnosti, iako će u kratkom periodu oslabiti njihov intenzitet. Jedan deo aktivnosti premešta se na oslobođena ostrva u Jadranskom moru i u savezničku bazu u Bariju. U daljem periodu rata, nagoveštava se sve jasnija profesionalizacija polja kulture, iako politika amaterske, narodne kulture neće biti lako odbačena ni u posleratnom periodu. Jedan od segmenata kulturnog rada koji nismo obuhvatili ovim istraživanjem, a svakako zaslužuje pažnju, jesu različiti plenumi, konferencije i kongresi kulturnih radnika koji se održavaju u toku NOP-a (1942. Plenum kulturnih radnika u Sloveniji, 1943. Konferencija kulturnih radnika na Hvaru, 1944. Prvi Kongres kulturnih radnika u Topuskom). Da bismo mogli da se upustimo u ovaj segment kulturnih aktivnosti, bilo bi neophodno prvo analizirati procese kreiranja kulturne politike NOP-a, kao i političke i ideološke uticaje ostvarene na kulturnu delatnost. Takođe, predmet te analize morao bi da se koncentriše na pitanje

profesionalnog stvaralaštva, koji je samo jedan deo celokupne kulturne delatnosti u NOP-u, i bez prethodnog sagledavanja kompleksnosti kulturnog razvoja, parcijalne analize bi dovele do posmatranja kulture kao autonomnog dela pokreta, što ona svakako nije bila. Takva analiza zahtevala bi dodatno vreme i nesumnjivo bi otvorila neka nova pitanja, pre svega o poziciji umetnika u NOP-u. U svom svedočenju o periodu oko Drugog zasedanja AVNOJ-a, Oskar Danon navodi da se nije lako složio s naređenjem da se priključi grupi umetnika u KNO, već je želeo da ostane u svom partizanskom odredu na svojim boračkim zadacima.⁵⁹ Slična osećanja smo ranije videli i kod Piva Karamatijevića, a Čedomir Minderović je u svom dnevniku na početku ustanka zapisao: „Katkad mi se čini da je čista, dobro podmazana puška danas važnija od lepe metafore i da je dobar članak potrebniji od lepe novele“.⁶⁰ Dakle, jasno je da nisu svi umetnici smatrali da je u trenutku borbi njihov najbitniji zadatak da nastave sa svojom umetničkom praksom i da budu aktivni kulturni stvaraoci.

59 Oskar Danon, u *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek (Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije [i dr.], 1982), 106.

60 Venceslav Glišić, *Užička republika* (Beograd: Nolit, 1986), 172.

★ I-42: Plakat za priredbu u Livnu 1942. godine.

★ I-43: Delegati pred ulazom na izložbu partizanske fotografije, koja je otvorena neposredno pred zasedanje AVNOJ-a, u Livnu.

★ I-44: Članovi prve redakcije TANJUG-a. S leva na desno: Ivo Lola Ribar, Moša Pijade, Petar Velebit, dr. Ivan Ribar, Vladislav Ribnikar, Lepa Pijade.

TANJUG

Petog novembra u Jajcu je započela s radom Telegrafska agencija nove Jugoslavije (Tanjug). Agencija je osnovana na inicijativu Moše Pijade, koji o tome kaže: „U tim razgovorima s drugovima izneo sam ideju da je potrebno da najpre pristupimo osnivanju Telegrafske agencije Nove Jugoslavije, koja

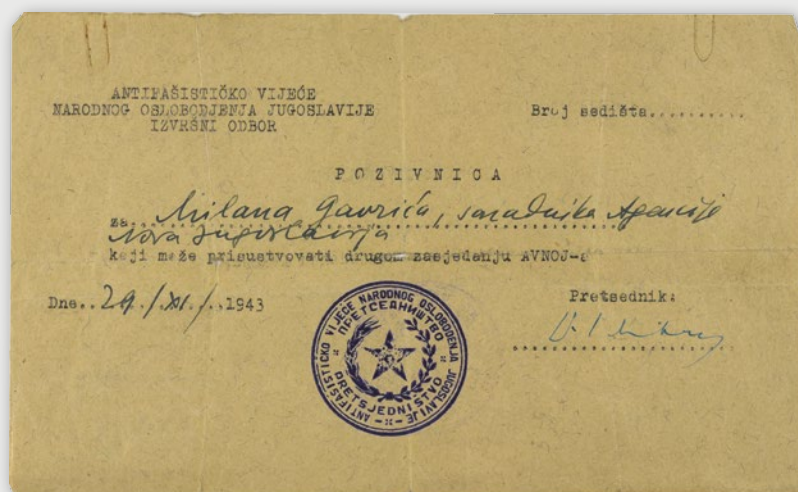
treba da bude važno telo u daljem razvoju naše informativne službe. Prvi zadatak Tanjuga bio je da preko radio-telegrafskih emisija obaveštava svet šta se zbiva i šta se zbilo na Drugom zasedanju AV-NOJ-a u Jajcu. Tanjug bi zatim pristupio organizovanju svoje mreže u zemlji i izrastao u jednu solidnu

opštejugoslovensku novinsku
agenciju..." (Aleksić 1956, 192).

Direktor Tanjuga bio je Vladislav
Ribnikar. Izveštači su bili Milan
Gavrić i Mahmut Konjhodžić,
foto-reporteri Vili Šimunov Barba
i Danilo Kabić, a radio-telegrafisti
Veljko Dragičević, Jozo Butorac,
Anđelko Gančević i Ante Runjić,

stenografi Aleksandar Tepavčević
i Nikita Bakov, a prevodioci Lepa
Pijade, Olga Humo i Jara Ribnikar.

Odlukom Vlade Republike Srbije,
Tanjug je prestao da postoji kao
državna novinska agencija 31.
oktobra 2015. godine, u skladu sa
Zakonom o javnom informisanju i
medijima.

★ I-45: Propusnica za II zasjedanje AVNOJ-a, za Milana Gavrića fotografa TANJUG-a.

OBNOVA SOKOLSKOG DOMA U JAJCU

Sokolski dom u Jajcu iz 1935. godine stradao je ranije tokom rata, kada su partizani, u povlačenju nakon prvog oslobođenja Jajaca, onesposobili fabriku „Elektrobosna“ i Sokolski dom. Nakon trećeg oslobođenja 17. avgusta 1943, po dolasku Vrhovnog štaba, inženjerska četa Vrhovnog štaba i jedna grupa radnika iz „Elektrobosne“ dobija naređenje da obnovi uništeni Sokolski dom. Inženjer Živa Đorđević je rukovodio popravkom koja je završena za dvadeset jedan dan.

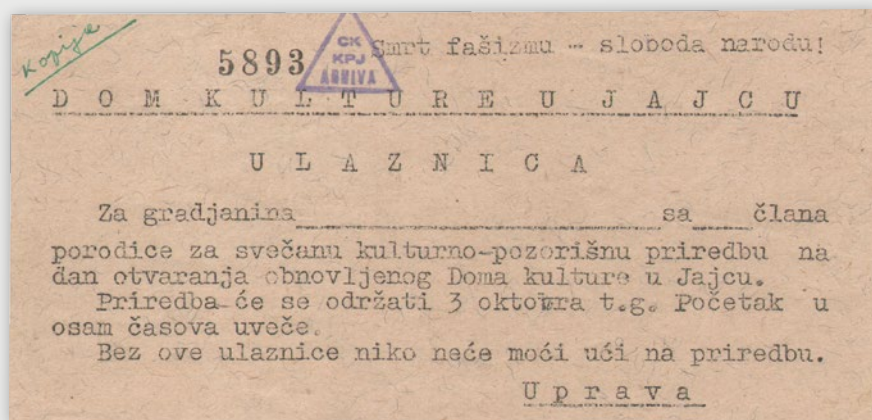
Dom kulture u Jajcu svečano je otvoren 3. oktobra kulturno-umetničkim programom. Tom prilikom publici se obratio Rado-

van Zogović, a tekst njegovog govora objavljen je 25. oktobra 1943. u „Glasu“, organu Narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosanskoj Krajini.

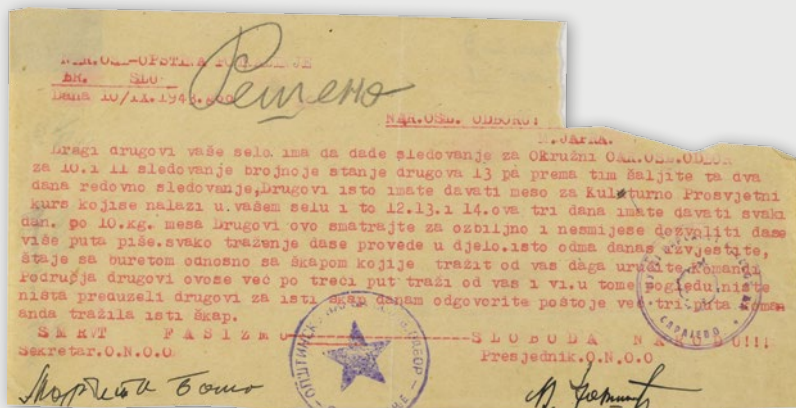
U ovoj zgradi je 1953. otvoren Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Tokom ratnih sukoba 1992–1995, muzej je pretrpeo znatna oštećenja, jedan deo zgrade je zapaljen, a veći deo eksponata otuđen. U septembru 2002. godine, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila je zgradu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Nakon delimične obnove zgrade i izložbene postavke, muzej je 29. novembra 2008. ponovo otvoren za posetioce.

★ I-46: Obnova zgrade Sokolskog doma u Jajcu 1943. godine.

★ I-47: Ulaznica za otvaranje Doma kulture u Jajcu (nekadašnjeg Sokolskog doma).

★ I-49: Dopis opštinskog NOO Potkalinje upućen NOO M. Japra, o obezbećivanju ishrane za Kulturno-prosvetni kurs.

BRIGA O KULTURNIM ČETAMA

Sećanje Nikole Hercigonje, člana KNO: „Nismo uvek bili u najpovoljnijoj situaciji u pogledu odnosa prema nama. Upravo u Petoj ofanzivi, i neposredno posle nje, bili smo kao neboraćka jedinica često pri intendanturi (komori), zatim s grupom tzv. rodoljuba (u Četvrtoj crnogorskoj brigadi), pri bolnicama, i morali smo se često boriti da bismo dokazali da ipak radimo i da 'zarađujemo' ono što dobijamo od intendanture (a to nije bilo lako u situacijama kad nije postojala mogućnost davanja priredbi), što je kod nas stvaralo izvesno mučno

osećanje. No ono nije nikada duže potrajalo, jer su najviši rukovodioci — a to je bilo vrlo karakteristično! — uvek pokazivali razumevanje i interesovanje za naš rad i za nas. Više puta bila je upravo dirljiva njihova pažnja prema nama, pa smo osećali da naš rad smatraju ozbiljnim i potrebnim, a nisu ga ocenjivali kao posao nekakvih 'zabavljača' — što je bila težnja nekih srednjih rukovodilaca — već su sa svom ozbiljnošću pratili naš rad i davali nam korisne sugestije i savete.“ (Hercigonja 1982, 168).

★ I-50: Izgled sale Doma kulture u Jajcu za vreme Drugog zasedanje AVNOJ-a.

OTVORENA PITANJA UMEMSTO ZAKLJUČKA

Više puta smo naglasili da kulturu i umetnost NOP-a ne možemo sagledavati bez odgovarajuće kontekstualizacije njihovog nastanka. Rat, stradanja, borba protiv fašizma, revolucija i klasna borba samo su neki od elemenata koji su sačinjavali kompleksnost trenutka u kome se razvijao i delovao antifašistički pokret u Jugoslaviji. Jedno od naših polazišta bilo je da kulturnu delatnost treba razmatrati kroz analizu rada KPJ i njenog političkog rukovođenja pokretom, pre svega njenih aktivnosti na stvaranju novih organa narodne vlasti. Ukoliko bi se razmatrali estetski dometi delâ nastalih u toku NOB-a, što u ovom istraživanju nije slučaj, verujemo da treba razmišljati i o tehničkim mogućnostima za njihovo ostvarenje. U oblikovanju kulture pokreta, a samim tim i stvaranju kulturne politike buduće države, učestvovali su amateri i profesionalci, borci i umetnici, umetnici borci, borci umetnici. Svi oni su ostavili traga na ovom polju. Po Rastku Močniku, partizanska kultura okuplja narod u antifašističkoj borbi, a u isto vreme proizvodi nove društvene okolnosti, pa je zato ona ne samo jedan vid borbe protiv fašizma, već proizvodnjom novih odnosa stvara uslove za drugačije društvo i u njemu drugačiji položaj kulture.⁶¹ Ipak, nameće se pitanje da li bi otvaranje polja kulture unutar revolucionarnih zbivanja bilo moguće bez KPJ kao vodećeg organizatora borbe, koji je imao jasnu politiku usmerenu ka ostvarivanju ideje dostupne (narodne) kulture? Da li je kulturna aktivnost pokrenuta kao potreba naroda i njegove želje da deluje u tom polju kao što je bilo vidljivo u Užicu

61 Močnik, *Dvojednik za društvo i kulturu Zarez*, septembar 2005, 12.

1941, ili je KPJ ta koja je narodu „pružila“ kulturu? I možda najbitnije pitanje: da li je KPJ u nastojanju da legitimiše svoju borbu, i kako bi što više utemeljila svoju državotvornu politiku, osnivanjem i regulisanjem polja kulture u krajnoj instanci zatvorila prostor za započetu emancipaciju, bez obzira sa koje pozicije je ona otpočela? Kao jednu od teza knjige „Kako misliti partizansku umetnost“, Miklavž Komelj navodi da odgovor na pitanje može li partizanska umetnost za nas uopšte da postane čitljiva kao umetnost zavisi upravo od toga kako se pozicioniramo u sadašnjosti, od toga jesmo li spremni misliti revolucionarnu perspektivu, ili pak pristajemo na revizionizam današnje ideologije.⁶² Mi ne možemo dati konačne odgovore na pitanja pokrenuta u ovom istraživanju, i ona zahtevaju jednu širu studiju i duži vremenski rok, ali ovde izneti podaci i razmišljanja otvaraju ovo polje za nove studije, koje će možda dati i neke nove smernice za shvatanje uloge kulture i umetnosti u revolucionarnim i društvenim pokretima.

62 Beleška iz predavanja Miklavža Komelja u okviru programa Političke prakse (post) jugoslovenskih umetnosti, Retrospektiva 01, Muzej istorije Jugoslavije. 30.11.2009.

BIBLIOGRAFIJA

Arhvska građa

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fondovi:

- » Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ I SKOJ-a.
- » Prezidijum narodne skupštine FNRJ, AVNOJ.
- » Savez komunista Jugoslavije.

Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, fototeka.

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Zbirka arhivalija Historijskog muzeja BiH, fond NOB, Sarajevo.

Muzej drugog zasjedanja AVNOJ-a, Jajce.

Narodni muzej, Užice.

Objavljena arhivska građa

Bibliografija izdanja u NOR-u 1941 – 1945, Beograd: Vojnoistorijski institut 1964.

Vujošević, Radomir ured. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941-1945*, knjiga 1. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941–1945, knjiga 4. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945, 1985.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom I, knjiga 2, „Borbe u Srbiji 1941“, Beograd: 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom II, knjiga 2, „Dokumenta Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije – 1942.“ Beograd: 1954.

- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom II, knjiga 6, „Dokumenta Vrhovnog Štaba NOV Jugoslavije 1941–1942.“ Beograd: 1957.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom II, knjiga 7, „Dokumenti Vrhovnog Štaba NOV Jugoslavije 1942–1943.“ Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom VI, knjiga 1, „Borbe u Sloveniji 1941.“ Beograd: 1959.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom I, knjiga 20, „Borbe u Srbiji 1941-1944.“ Beograd: 1965.
- Nešović, Slobodan, i Branko Petranović ured. *AVNOJ i revolucija*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
- Stefanović, Mladen ured. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941-1945*. knjiga 2, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

Literatura:

- Afrić, Vjekoslav. *U danima odluka i dilema*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Benjamin, Valter. *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.
- Bojić, Milosav. *Posavski partizanski odred: Posavina i Tamnava u oružanom ustanku*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom, 1996.
- Borožan, Braslav. *Umetnost u NOBu*, knjiga 1. Beograd: Univerzitet umetnosti, 1977.
- Brecht, Bertolt. *Dijalektika u teatru*. Beograd: Nolit, 1979.
- Vojinović, Perko. *Jajce: Grad muzej revolucije*. Sarajevo: Oslobođenje, 19??.
- Glišić, Venceslav. *Užička republika*. Beograd: Nolit, 1986.
- Dedijer, Vladimir. *Partizanske štamparije*. Beograd: Kultura, 1945.

- Živković, Novak. *Užička republika proslavlja Oktobarsku revoluciju*. Titovo Užice: Narodni muzej i Vesti, 1967.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*. Knjiga II. Beograd: Nolit, 1988.
- Radišić, Đorđe. *Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi*. Beograd: Vuk Karadžić, 1988.
- Radišić, Đorđe. *Kultura narodu. Valjevo: Milić Rakić, 1986*.
- Radle, Rena i Milovan Pissarri ured. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-1944. Priručnik za čitanje grada*. Beograd: Milan Radanović, 2013.
- Radovanović, Jovan. *67 dana Užičke republike*. Beograd: Narodna armija, 1972.
- Suvin, Darko. *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Fočanski propisi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1981.

Članci u zbornicima

- Avgustinčić, Antun. „Kako je rađen grb nove Jugoslavije.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga I, ured. Živa Đorđević (i dr.), 5–8. Beograd: Kultura, 1963.
- Aleksić, Dejan. „Tanjug u Jajcu.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga III, ured. Spasić, B. Živojin, 191–196. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1969.
- Andrejević, Đorđe Kun. „Beo sam zadužen da ukrasim unutrašnji deo sale u kojoj je održano zasjedanje.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga I, ured. Živa Đorđević (i dr.), 1–4. Beograd: Kultura, 1963.
- Afrić, Vjekoslav. „Sećanje na Kazalište narodnog oslobođenja.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga III, ured. Spasić, B. Živojin, 13–24. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1969.

- Afrić, Vejkoslav. „Sa Kazalištem narodnog oslobođenja u Bihaću.“ U *Bihaćka republika: Zbornik članaka*, knjiga I, ured. Branko Bokan, 500–517. Bihać: Muzej AVNOJ-a i POUNJ-a, 1965.
- Babić, Toma. „Grafičari u danima Užičke republike.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 523–526. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Borožan, Braslav. „U Jajcu je radilo profesionalno kazalište.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 11–13. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Borožan, Nada. „U Jajcu.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 15. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Veljić, Vojislav. „U umetničkoj četi u Užicu.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 318–320. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Vukelić, Ognjen i dr. „Jugoslovenska umetnost u Narodnooslobodilačkom ratu.“ U *Revolucionarno slikarstvo*, ured. Drago Zdunić, 73–84. Zagreb: Spektar, 1977.
- Vuksanović, Dragoljub. „Partizanski atelje u Užicu 1941.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 536–539. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Danon, Oskar. „Sećanje na Jajce 1943. godine.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 7–10. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Danon, Oskar. U *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek, 79–129. Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije (i dr.), 1982.
- Đurić, Milenko. „Kulturno-umetnička četa u Užicu.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 321–324. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.

- Čolić, Milutin. „Umetnici ‘od volje’ i vojnici revolucije.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, 313–317, ured. Života Marković, Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Jakac, Božidar. „Pred otvaranje zasedanja partizanski hor je zapevao pesmu ‘Hej sloveni’.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga I, ured. Živa Đorđević (i dr.), 222–234. Beograd: Kultura, 1963.
- Jovašević, Dragoljub. U *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek, 210–217. Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije (i dr.), 1982.
- Konjhodžić, Mahmud. „U Bosni 1943.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 51-105. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Koružić, Miodrag Lile. „Na radu u partizanskoj štampariji.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 527–532. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Nedeljković, Dušan. „Stalno se povećavao tiraž ‘Vesti’.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 533–535. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.
- Radošević, Ana Marija. „Igrali smo za narod i partizane.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 23–24. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Ribnikar, Ivan. „U Jajcu jeseni 1943.“ U *Tako je rođena nova Jugoslavija: Zbornik sjećanja učesnika drugog zasjedanja AVNOJ-a*, knjiga IV, ured. Spasić, B. Živojin, 35–38. Jajce: Muzej AVNOJ-a, 1971.
- Ribar, Ivan. „Sećanje na pripreme i Prvo zasedanje AVNOJ-a.“ U *Bihaćka republika: Zbornik članaka*, knjiga I, ured. Branko Bokan, 200–209. Bihać: Muzej AVNOJ-a i POUNJ-a, 1965.
- Hercigonja, Nikola. U *Muzika i muzičari u NOB*, ured. Andrija Tomašek, 152–203. Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije (i dr.), 1982.

Hudales, Oskar. „Dramatizacija romana ‘Kako se kalio čelik’.“ U *Užička republika, zapisi i sećanja*, ured. Života Marković, 325–327. Titovo Užice: Narodni muzej, 1981.

Ruhtman-Auguštin, Dunja. „Folklor kao komunikacija u NOB-u“ U *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, ured. Ivan Jelić i dr, 151–166. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.

Članci u novinama i časopisima

Karamatijević, Pivo. „Partizanski atelje u Užicu 1941.“ *Politika*, 30. aprila, 1. i 2. maja 1961.

M. „Mi se ne borimo samo sa puškom.“ *Borba*, 8. oktobar 1942. U reprintu izdanja je kao autor teksta naveden Pavle Mijović. *Borba*: organ Komunističke partije Jugoslavije, ured. (reprinta) Luka Đaković, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1974.

M, M. „Nekoliko pitanja kulturno-posvetnog rada.“ *Borba*, 10. januar 1943. U reprintu izdanja je kao autorka teksta navedena Mitra Mitrović. *Borba*: organ Komunističke partije Jugoslavije, ured. (reprinta) Luka Đaković, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1974.

Močnik, Rastko. „Partizanska simbolička politika.“ *Dvotjednik za društvo i kulturu Zarez*, septembar 2005. 12–14.

Solar, Maja. „Brecht, politika umetnosti i teorije.“ *Stvar: Časopis za teorijske prakse*, 5, 3, 2013. 133–151.

„Umentici sa narodom.“ *Borba*, 8. oktobar 1942. U reprint izdanju: *Borba*: organ Komunističke partije Jugoslavije, ured. (reprinta) Luka Đaković, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1974.

„Omogućimo kulturniji život našoj omladini.“ *Omladinska borba*, 17. novembar 1941.

Online izvori:

Visković, Velimir. „Sukob na Ljevici.“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 11.2016. <http://krlezijana.lzmk.hr/projekt.aspx>

POPIS ILUSTRACIJA

- I-1/1-2:** Mirko Kujačić, *Moj manifest*, 1932. Strana 34.
- I-2:** „Srpskom narodu.“ Proglas Društva srpskih pisaca i umetnika anti-fašista. Arhiv Jugoslavije, fond Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ i SKOJ-a, 792, Srbija II, 485, Strana 35.
- I-3:** Naslovna strana, Marijan Stilinović, *U borbi za kulturni preporod*, 1944. Arhiva Muzeja novejše zgodovine Celje. Strana 38.
- I-4:** Sa drugog zasedanja AVNOJ-a. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 178 52
- I-5:** „Izveštaj čete iz topličkog kraja.“ Arhiv Jugoslavije, fond Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ i SKOJ-a, 792, Srbija II, 1-94 K2. Strana 56 i 57.
- I-6:** Parada povodom proslave Oktobarske revolucije u Užicu, uz učešće vojnog orkestra „Kulturne čete.“ Muzej Istorije Jugoslavije, III – 4660. Strana 65.
- I-7:** Članovi „Kulturne čete“ u Užicu. Muzej Istorije Jugoslavije, III-16690. Strana 66.
- I-8:** „Kulturna manifestacija užičke omladine.“ *Vesti*, 14. oktobar 1941. Strana 67.
- I-9:** „Program kulturno-zabavne večeri.“ *Vesti*, 12. oktobar 1941. Strana 69.
- I-10:** „Festival u Užicu i Čačku.“ *Borba*, 28. oktobar 1941. Strana 69.
- I-11:** Pivo Karamatijević u Pljevljima novembra 1943. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 6635. Strana 74.
- I-12:** Pivo Karamatijević, Bora Baruh i Mitra Mitrović, „Pazi, petokolonaš vreba“, 1941, zbirka Narodnog muzeja u Užicu. Strana 75.
- I-13:** Zgrada u kojoj su se nalazili Partizanski atelje i redakcije Borbe u Užicu 1941. godine. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 6468. Strana 77.
- I-14:** Ilustracija potpisana sa Šiki, *Borba*, 1. oktobar 1942. Strana 78.
- I-15:** „Izložba o SSSR-u u Užicu.“ *Borba*, 13. novembar 1941. Strana 79.
- I-16:** Kopija programa za omladinski miting i kulturno veče u Čačku. Arhiva Narodni muzej Užice. Strana 83.

- I-17:** Dve stranice dramatizacije komada „Buna na dahije 1941. godine.“ Arhiva Narodni muzej Užice. Strana 84–85.
- I-18:** Naslovna strana zbirke „Antifašističke pesme.“ Arhiva Narodni muzej Užice. Strana 89 i 91
- I-19:** Uputstvo Okružnog komiteta KPJ u Valjevu za organizovanje proslave Oktobarske revolucije. Arhiv Jugoslavije, fond Dokumenti centralnih, pokrajinskih komiteta i nižih organa KPJ I SKOJ-a, 792, Srbija II 1941–45, 216–293. Strana 90.
- I-20:** Ilustracija objavljena u svečanom dvobroju *Borbe* povodom proslave Oktobarske revolucije, 7. novembar 1941. Strana 91.
- I-21:** Naslovna strana svečanog dvobroja *Borbe* povodom proslave godišnjice Oktobarske revolucije, 7. novembar 1942. Strana 92.
- I-22:** Štamparija *Borbe* u Užicu 1941. Priprema hartije za štampu. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 10680. Strana 93
- I-23:** Naslovna strana, *Istorija SKP(b)*. Arhiva Narodni muzej Užice. Strana 94.
- I-24:** „Omogućimo kulturniji život našoj omladini.“ *Omladinska borba*, 17. novembar 1941. Strana 96.
- I-25:** *Vesti*, 17. oktobar 1941. Strana 97.
- I-26:** Dragoljub Vuksanović, „U borbu protiv okupatora“, plakat nastao 1941. godine, arhiva Narodni muzej u Užicu. Strana 101.
- I-27:** Veselin Masleša, Dopis Sreskom NOO, Arhiv Jugoslavije, fond Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 15, AVNOJ 1943 1–74. Strana 102.
- I-28:** Izložba partizanske fotografije, otvorena u Livnu u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a, Muzej Istorije Jugoslavije, III – 261. Strana 107.
- I-29:** Uputstvo Propagandnog oseka Izvršnog veća AVNOJ-a, Sreskim NOO o ogranizaciji Kulturno-prosvetnih odbora, januar 1943. Arhiv Jugoslavije, fond Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 15, AVNOJ 1943 1–74. Strana 110–111.
- I-30:** M.M. (Mitra Mitrović), „Nekoliko pitanja kulturno-prosvetnog rada.“ *Borba*, 10. januar 1943. Strana 115.
- I-31:** M. (Pavle Mijović), „Mi se ne borimo samo sa puškom.“ *Borba*, 8. oktobar 1942. Strana 115.

- I-32:** Članovi KNO na putu između Bosanskog Petrovca i Drvara. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 3259. Strana 120.
- I-33:** „Umetnici sa narodom.“ *Borba*, 8. oktobar 1942. Strana 121.
- I-34:** KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Sumnjivo lice“ Branislava Nušića, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 322. Strana 122.
- I-35:** KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Revizor“ Gogolja, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 324. Strana 123.
- I-36:** KNO prilikom izvođenja pozorišnog komada „Narodni poslanik“, u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 302. Strana 124.
- I-37:** Članovi KNO u Jajcu 1943. godine. S leva na desno: Branko i Nada Borozan, Joža Rutić, Zahit Nalić, Nikola Hercigonja, Vjekoslav Afrić, Junus Međedović, Ivka Rutić, Žorž Skrigin. Sede Salko Repak i Ljubo Božović. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 3231. Strana 125.
- I-38:** Imenovanje uprave „Kazališta narodnog oslobođenja.“ Arhiv Jugoslavije, fond Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 15, AVNOJ 1943 1-74. Strana 131.
- I-39:** Uputstvo komande podgrmečkog područja povodom dolaska Kulturne ekipe Vrhovnog Štaba. Zbirka arhivske građe Historijskog muzeja BiH, fond NOB. Strana 132.
- I-40:** Veselin Masleša, Izveštaj propagandnog odseka Izvršnog veća AVNOJ-a, januar 1943. Arhiv Jugoslavije, fond Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 15, AVNOJ 1943 1-74. Strana 133.
- I-41:** Đorđe Andrejević Kun u ateljeu u fabrici Elektrobosna u Jajcu. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 7889. Strana 134.
- I-42:** Plakat za priredbu u Livnu 1942. godine. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 8794. Strana 137.
- I-43:** Delegati pred ulazom na izložbu partizanske fotografije, koja je otvorena neposredno pred zasedanje AVNOJ-a, u Livnu. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 181, Strana 137.

- I-44:** Članovi prve redakcije TANJUG-a. S leva na desno: Ivo Lola Ribar, Moša Pijade, Petar Velebit, dr. Ivan Ribar, Vladislav Ribnikar, Lepa Pijade. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 8650. Strana 138.
- I-45:** Propusnica za II zasedanje AVNOJ-a, za Milana Gavriča fotografa TANJUG-a. Zbirka arhivske građe Historijskog muzeja BiH, fond NOB. Strana 139.
- I-46:** Obnova zgrade Sokolskog doma (Doma kulture) u Jajcu 1943. godine. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 8610. Strana 141.
- I-47:** Ulaznica za otvaranje doma kulture u Jajcu. Arhiv Jugoslavije, fond Savez komunista Jugoslavije, 507, 1943/30. Strana 141.
- I-48:** Govor Radovana Zogovića povodom otvaranja Doma kulture u Jajcu objavljen u listu Glas (organ narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosanskoj Krajini). Arhiv Jugoslavije, fond Savez komunista Jugoslavije, 507, 1943/308. Strana 142.
- I-49:** Dopis opštinskog NOO Potkalinje upućen NOO M. Japra, o obezbećivanju ishrane za Kulturno-prosvetni kurs. Zbirka arhivske građe Historijskog muzeja BiH, fond NOB. Strana 143.
- I-50:** Izgled sale Drugog zasedanje AVNOJ-a. Muzej Istorije Jugoslavije, III – 176. Strana 144.

Grafička obrada

Fontovi:

Linux Biolinum

Crimson Text

Libre Franklin

Papir:

Munken Pure Rough 100gr

ZAHVALJUJEMO SVIMA KOJI SU NAM SVOJIM KONSTRUKTIVNIM KOMENTARIMA I PAŽLJIVIM ČITANJEM POMOGLI DA ISTRAŽIVANJE REALIZUJEMO I OBJAVIMO OVU PUBLIKACIJU. POSEBNO SE ZAHVALJUJEMO REDAKTORIMA: KRUNOSLAVU STOJAKOVIĆU, VIDI KNEŽEVIĆ I MILANU RADANOVIĆU, KAO I INSTITUCIJAMA: MUZEJU II ZASEĐANJA AVNOJ-A U JAJCU, KOJI NAM JE USTUPIO SVOJU BIBLIOTEKU, PROSTOR ZA RAD I SVU SAČUVANU GRAĐU; NARODNOM MUZEJU UŽICA NA BE-SPLATNO USTUPLJENOJ ARHIVSKOJ GRAĐI; ARHIVU JUGOSLAVIJE, KOJI NAM JE BE-SPLATNO USTUPIO KORIŠĆENJE ARHIVSKIH DOKUMENATA; HISTORIJSKOM MUZEJU U SARAJEVU I MUZEJU ISTORIJE JUGOSLAVIJE.

HVALA SVIMA ONIMA KOJI SU PODRŽALI NAŠ RAD I RAZMENOM MIŠLJENJA OBOGATILI OVO ISTRAŽIVANJE.

HVALA SVIMA KOJI SU OVU KNJIGU PROČITALI.

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497.1)
304(497.1)(091)

МИЛЕТИЋ, Милош, 1986-

Lekcije o odbrani : prilozi za analizu kulturne delatnosti NOP-a /
[autori Mirjana Dragosavljević, Miloš Miletić i Mirjana Radovanović]. -
Beograd : Kurs : Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe = Kancelarija za
Jugoistočnu Evropu Rosa Luxemburg Stiftung, 2016 (Beograd : Standard 2). -
154 str. : ilustr. ; 21 cm

Podatak o autorima preuzet iz kolofona. - Tiraž 600. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 145-151.

ISBN 978-86-920821-0-8 (Kurs)

1. Радовановић, Мирјана, 1983- [аутор] 2. Драгосављевић, Мирјана, 1984-
[аутор]

а) Комунистичка партија Југославије - Културна политика -- 1945 б)
Културно стваралаштво - Народноослободилачка борба 1941-1945 с)
Партизанска уметност - Југославија
COBISS.SR-ID 229144332

